

Додаток 1

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) Історичний
Кафедра Історії Східної Європи

До захисту допущено

Кафедрою Історії Східної Європи протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____ проф. Волосник Юрій Петрович
(підпис) (ім'я, прізвище)

" ____ " _____ 2025 р.

Кваліфікаційна робота
здобувача другого(магістерського) рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Індустріалізація Харківщини у другій половині 1920-х - 1941 рр.
(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 історія та археологія
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності
- за наявності)

Освітня програма історія та археологія
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Толстой Кирило
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ проф. Волосник Юрій Петрович
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія.....	8
1.1. Історіографічний аналіз.....	8
1.2 Аналіз джерельної бази.....	19
1.3. Методологія та методи дослідження.....	27
Розділ 2. Передумови та початок індустріалізації.....	33
2.1 Соціально-економічні передумови індустріалізації регіону.....	33
2.2 Початок розгортання індустріалізації Харківщини.....	43
Розділ 3. Перебіг і наслідки індустріалізації.....	54
3.1 Перебіг індустріалізації Харківщини у 1933-1937 рр.....	54
3.2. Соціальні наслідки та трансформації робітничого середовища Харківщини.....	68
3.3. Результати індустріалізації Харківщини.....	75
Висновки.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87
АНОТАЦІЯ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми. Індустріалізація - одна з найважливіших складових процесу модернізації суспільства, процесу що охопив практично весь сучасний світ. Актуальність теми зумовлена необхідністю комплексного критичного переосмислення перебігу радянської індустріалізації на регіональному рівні, зокрема на Харківщині - одного з провідних промислових центрів України. Для України, а особливо для Харківщини, цей процес мав виняткове значення, оскільки саме Харків упродовж 1920-х - першої половини 1930-х років був столицею Української СРР, центром політичного управління, освіти, науки та промисловості. Тут концентрувалися промислові потужності, технічні інститути, проектно-конструкторські бюро, що зробило регіон своєрідним полігоном для реалізації державної політики індустріалізації. Харківщина, як жоден інший регіон, поєднувала у собі всі чинники, необхідні для цього експерименту: промислову базу, наукові кадри та політичний статус столиці УСРР.

Попри значну кількість досліджень, специфіка індустріалізації Харківщини залишається недостатньо розкритою, особливо в аспектах соціальної динаміки, формування нової робітничої культури та впливу державної політики на повсякденне життя населення.

Сучасна історіографія дедалі більше акцентує увагу на регіональному та мікроісторичному підходах, які дозволяють простежити, як загальні економічні та ідеологічні процеси втілювалися на локальному рівні, зокрема на Харківщині.

Актуальність теми також визначається потребою глибокого критичного переосмислення минулого в контексті сучасних українських

трансформацій. Індустріальна спадщина Харківщини є одночасно джерелом економічної потуги і символом суперечливого минулого, що в тій чи іншій мірі продовжує впливати на суспільну свідомість і сьогодні. Це дозволяє розглядати індустріалізацію не лише як етап минулого, але й як складову ширшої дискусії про шляхи модернізації українського суспільства в XX столітті. Разом із тим, звернення до історії індустріалізації сьогодні дає змогу по-новому осмислити місце і роль України в загальноєвропейському модернізаційному процесі.

Об'єкт і предмет дослідження

Об'єктом дослідження є індустріалізація як важлива складова модернізаційного процесу переходу від аграрного до індустріального суспільства.

Предметом дослідження є висвітлення причин, особливостей перебігу, етапів, результатів та наслідків індустріалізації Харківщини у другій половині 1920-х - 1941 рр.

Хронологічні та територіальні межі дослідження

Хронологічні межі охоплюють період з 1925р. - до 1941р., тобто від початку проведення індустріалізації до часу нацистського вторгнення у 1941 р.

Територіальні рамки охоплюють територію Харківської області в адміністративних межах другої половини 1920-х-початку 1940-х рр. При цьому особлива увага приділяється місту Харкову як провідному промисловому та науково-культурному центру України, що відіграв важливу роль в процесі її індустріальної модернізації в зазначений час.

Мета і завдання дослідження

Метою дипломної роботи є спроба комплексного розгляду процесу індустріалізації Харківщини, з'ясування регіональних особливостей її перебігу та соціально-економічних наслідків.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1. Дослідити історіографічну та джерельну базу роботи.
2. Визначити політичні, економічні та соціальні передумови індустріалізації Харківщини.
3. Проаналізувати динаміку промислового розвитку регіону впродовж 1930-х рр.
4. Розкрити соціальні трансформації робітничого середовища та зміни в структурі зайнятості населення.
5. З'ясувати вплив соціально-політичних та економічних чинників на особливості перебігу індустріалізації регіону.
6. Показати результати індустріалізації Харківщини у передвоєнний період і визначити її місце в системі народного господарства республіки.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній уперше здійснено комплексне дослідження індустріалізації Харківщини як специфічної регіональної моделі радянської модернізації. Уперше з'ясовано особливості взаємодії загальносоюзних індустріальних директив із практиками їх реалізації на місцевому рівні, що дозволило виокремити власну динаміку промислового розвитку Харківської області у 1925-1941 рр. Уточнено хронологічні та функціональні параметри діяльності ключових промислових підприємств регіону, зокрема Харківського тракторного заводу, Турбогенераторного заводу та заводу ім. Малишева,

що дало можливість конкретизувати їх роль у формуванні індустріального потенціалу Харківщини. Дістало подальшого розвитку дослідження соціальних наслідків індустріалізації - зміни соціально-професійної структури населення, побуту, міської ідентичності та повсякдення робітників. Уточнено уявлення про вплив репресій проти інженерно-технічних кадрів на процес індустріалізації в регіоні.

Новим є й зіставлення харківської моделі індустріалізації з іншими регіональними центрами УСРР, що дозволило виявити особливості Харкова як простору інтенсивної технологічної модернізації із залученням іноземних спеціалістів та активної участі партійних органів у господарському управлінні.

Практичне значення отриманих результатів

Матеріали дипломного дослідження можуть бути використані в освітньому процесі історичних факультетів, у курсах з історії України ХХ ст. та регіональних студіях. Результати роботи мають значення для розроблення музейних проєктів, популяризації історії Харківщини та формування сучасного наукового дискурсу про добу форсованої модернізації.

Окрім того, матеріал і висновки роботи можуть бути корисними при створенні локальних краєзнавчих програм, освітніх виставок або проєктів, спрямованих на збереження індустріальної спадщини Харківщини.

Апробація результатів дослідження

Результати дослідження були розглянуті й обговорені на переддипломному семінарі кафедри історії Східної Європи історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг тексту становить 94 сторінки. Список використаних джерел та літератури містить 92 позиції.

Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія

1.1. Історіографічний аналіз

Проблематика індустріалізації Харківщини другої половини 1920-х - 1941 рр. належить до кола найскладніших тем у соціально-економічній історії радянського періоду. Її дослідження потребує врахування не лише економічних параметрів, а й політичних, культурних і навіть антропологічних чинників, адже процес модернізації в регіоні супроводжувався глибокими трансформаціями суспільства. У сучасній історіографії поступово утвердилася думка, що Харківський промисловий вузол став своєрідною лабораторією радянського індустріального експерименту. Водночас історичні оцінки цього явища зазнали помітної еволюції - від ідеологічних стереотипів доби “соціалістичного прориву” до критично-аналітичних підходів кінця XX - початку XXI ст.

Ця тема є важливою не лише в контексті історії Харківщини, а й для розуміння радянського проекту модернізації в цілому. Адже саме через призму регіональних досліджень можна простежити, як загальносоюзні політичні директиви втілювалися в конкретному соціальному середовищі. Харківщина, як один із найрозвиненіших промислових регіонів, стала своєрідним барометром змін, які відбувалися в суспільстві. Не випадково більшість сучасних дослідників наголошують, що історія індустріалізації в Харкові дозволяє зрозуміти сутність радянської економічної моделі, її сильні та слабкі сторони, а також ціну, яку суспільство заплатило за “велику модернізацію”. Таким чином, індустріалізація постає не лише економічним, а й цивілізаційним викликом, що визначив напрям розвитку всієї епохи.

У перших радянських дослідженнях 1920-1950-х рр. індустріалізація тлумачилася виключно як тріумф соціалістичної моделі господарювання.

Історики того часу, дотримуючись офіційної лінії партії, створювали образ безперервного поступу та “переможного руху до комунізму”. Характерним для цього періоду було повне ігнорування будь-яких проявів економічних криз, нестачі ресурсів чи соціальних конфліктів. Ідеологічна догма “безконфліктності” соціалістичного розвитку фактично унеможливлювала критичне осмислення масштабних проблем, пов’язаних із перерозподілом ресурсів між містом і селом. При цьому будь-які прояви економічних криз, нестачі ресурсів чи соціальних конфліктів свідомо замовчувалися. Ідеологічна догма “безконфліктності” соціалістичного розвитку фактично унеможливлювала критичне осмислення масштабних проблем, пов’язаних із перерозподілом ресурсів між містом і селом, що особливо позначилося на Харківщині як промисловому центрі. У цьому контексті важливо підкреслити, що радянська історіографія діяла в межах суворої політичної цензури. Публікації проходили багаторівневу перевірку, а науковці, які відхилялися від офіційної інтерпретації, ризикували кар’єрою. Це зумовило формування особливого типу історичного письма, де факти ідеологічно оброблялися, а висновки заздалегідь підганялися під “правильну” позицію. Через це багато цінних спостережень залишалися “під текстом” - натяками, побічними зауваженнями, замовчуваннями. Такий феномен радянської науки сьогодні є предметом окремого аналізу, адже він показує, як навіть у межах репресивної системи науковці намагалися зберегти інтелектуальну автономію і продовжували досліджувати складні суспільні процеси, хоч і в обмеженій формі.

Окремої уваги потребує радянська українська історіографія, яка в 1930-1980-х рр. формувала канонічне уявлення про індустріалізацію як "тріумф соціалістичної реконструкції". У працях Петра Ігнатенка¹ та Юрія

¹ Ігнатенко П. Г. *Соціально-економічний розвиток УРСР в роки перших п'ятирічок*. Київ: Вища школа, 1974. 368с.

Кондуфора² домінував тезис про "керівну роль партії" та безконфліктність соціалістичного розвитку. Водночас, варто відзначити появу у другій половині 1960-х років фундаментальних узагальнюючих праць, зокрема тому "Харківська область" із серії "Історія міст і сіл УРСР"³. Це видання, попри ідеологічну заангажованість, вперше систематизувало колосальний обсяг фактичного матеріалу щодо будівництва промислових гігантів регіону та розвитку місцевої інфраструктури. У багатотомній "Истории Украинской ССР"⁴ Харків подавався виключно як зразковий центр індустріального прориву, що відповідає ідеологічній моделі "великого стрибка" під керівництвом ВКП(б). Проблеми нестачі ресурсів, технічних криз, перевантаження робітників та репресій проти інженерів системно замовчувалися або тлумачилися як "тимчасові труднощі". Водночас статистичні додатки й виробничі звіти в цих виданнях містять фактичний матеріал, який дозволяє реконструювати реальні масштаби диспропорцій між планами та виконанням.

Поступові зміни у підходах спостерігаються у 1960-1970-х рр., коли в радянській історичній науці розпочалося пом'якшення жорстких ідеологічних рамок. З'явилися праці, де автори намагалися поєднати офіційний наратив із певним елементом реалістичного аналізу. "З'явилися праці, де автори намагалися поєднати офіційний наратив із певним елементом реалістичного аналізу. Дослідники обережно вказували на окремі диспропорції у плануванні, хоча й пояснювали їх "хворобами росту. Аналогічної думки дотримувався історик Козицький у своїй роботі "Історія України в 1930-х", який зазначав, що індустріальні успіхи здебільшого забезпечувалися адміністративними методами мобілізації, а

² Кондуфор Ю. Ю. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1937 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 364 с.

³ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область / Гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. 664 с.

⁴ Історія Української РСР: в 8 т. Київ: АН УРСР, 1953-1979. Т. 6. 537с.

не органічним економічним розвитком⁵. Хоча обидва автори залишалися в межах марксистської парадигми, саме їхні праці започаткували перехід до критичнішого аналізу соціально-економічних процесів.

Паралельно із цим на Заході формується аналітична модель “тоталітарної модернізації”, у якій економічні реформи розглядалися як засіб утвердження політичної влади. Класичним прикладом такого підходу є праця Фрідріха та Бжезінського, де радянська індустріалізація описується як форма “економічної мобілізації під контролем партійно-державного апарату”⁶. У подібному ключі висловлювався і відомий історик Роберт Конквест, який проводив паралелі між економічними кампаніями першої п’ятирічки та механізмами масового терору⁷. Ці автори заклали основи подальшої традиції порівняльного аналізу радянської та фашистської моделей мобілізаційного розвитку, що суттєво вплинуло на західну історіографію другої половини ХХ ст. Західні історики, маючи доступ до альтернативних джерел і вільні від ідеологічного тиску, запропонували цілком іншу інтерпретацію радянської індустріалізації. Їхній підхід базувався на пошуку універсальних закономірностей модернізації, що проявляються в різних політичних системах. Так, феномен “економічного мобілізаційного режиму” в СРСР вони порівнювали з подібними процесами в нацистській Німеччині чи фашистській Італії. Водночас у працях західних авторів відчувається певна дистанційованість, оскільки багато з них покладалися на непрямі джерела або емігрантські свідчення. Це породжувало дискусії щодо достовірності таких оцінок, проте саме вони заклали підвалини для критичного осмислення радянської економічної політики поза межами пропагандистських схем.

⁵ Козицький М. Ю. Історія України в 1930-х. Київ: Либідь, 1992. С. 52-57.

⁶ Friedrich C., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York: Praeger, 1956. P. 87-93.

⁷ Conquest R. The Great Terror. London: Macmillan, 1968. P. 201-215.

У 1970-1980-х рр. у світовій історичній науці з'являється так звана “ревізіоністська” школа, яка прагнула вийти за межі дихотомії “держава - жертви”. Її представники розглядали індустріалізацію як процес взаємодії між владою та суспільством. Наприклад, історикиня Шейла Фіцпатрік акцентує увагу на здатності селянства й робітництва адаптуватися до репресивної системи через побутові та соціальні стратегії виживання⁸. Подібні ідеї розвиває Джон Гетті, який намагається довести, що масовий терор часто був не результатом свідомого плану, а наслідком хаотичних управлінських рішень⁹. Завдяки таким підходам науковці звернулися до регіональних досліджень, що дозволило точніше відтворити реальність індустріалізації, зокрема на Харківщині.

Після 1991 р. українська історіографія отримала новий поштовх розвитку завдяки відкриттю архівів та появі альтернативних методологій. Важливим етапом стало переосмислення радянського досвіду у праці В. Горшкова “Політична історія УРСР”, де автор наголошував, що форсований розвиток важкої промисловості викликав “хронічну нестачу кваліфікованих кадрів”, а планова система часто не справлялася з перевантаженням¹⁰. Одним із перших, хто поєднав економічний і демографічний аналіз, був історик Станіслав Кульчицький, який підкреслював, що економічні успіхи 1930-х рр. супроводжувалися серйозними людськими втратами¹¹. Його підхід доповнює історик Даниленко¹², котрий розглядає формування робітничого класу як нову соціальну реальність. Значний внесок зробила історикиня Наталя Анненкова у своїй роботі, де вперше детально досліджено роль

⁸ Fitzpatrick S. Stalin's Peasants. Oxford: Oxford University Press, 1994. 389 p. .

⁹ Getty J. A. Origins of the Great Purges. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 328 p.

¹⁰ Горшков В. П. Політична історія УРСР. Київ: Либідь, 1992. 300 с.

¹¹ Кульчицький С. Індустріалізація в УРСР. Київ: Наукова думка, 1990. 250с.

¹² Даниленко В. Історія УРСР у 1920-1930-х рр. Київ: Либідь, 2000. 300 с.

інженерно-технічних кадрів у процесах модернізації¹³. У свою чергу, дослідник Володимир Кравченко пропонує культурно-антропологічне бачення Харкова як “простору радянської модерності”, де економічні зміни поєднувалися з руйнуванням традиційних соціальних структур¹⁴. Окрему роль у цей період відіграла децентралізація історичних досліджень. Якщо раніше основний науковий центр зосереджувався в Києві, то з 1990-х років активізувалися регіональні осередки - Харків, Дніпро, Запоріжжя, Львів. Це дозволило сформувати більш багатогранну картину процесів індустріалізації, з урахуванням місцевих особливостей, людського виміру та соціальної динаміки. Харківські дослідники, зокрема представники університетської школи історії, почали розглядати індустріалізацію не лише як економічний феномен, а як соціокультурний проект, що змінював спосіб життя, мислення й структуру міського простору. Такий підхід суттєво поглибив наше розуміння того, як радянська модернізація впливала на повсякденність.

Особливу увагу сучасні дослідники приділяють вивченню повсякденних аспектів життя у процесі індустріалізації. Адже за статистичними показниками приховується реальний досвід людей, що опинилися у вирі радикальних соціально-економічних змін. Як зазначає представник історичного факультету Харківського Національного Університету ім. В. Н. Каразіна Роман Любавський у своєму дослідженні, модернізація міського простору супроводжувалася не лише зростанням виробництва, а й глибокою зміною житлового та культурного середовища робітників¹⁵. Цю ідею розвиває історик Олег Клименко, аналізуючи, як

¹³ Анненкова Н. Г. Становлення науково-технічного потенціалу верстатобудування УСРР/УРСР (20-30-ті роки XX ст.). Київ: НАН України, 2020. 410 с.

¹⁴ Кравченко В. В. Харків/Харків: Прикордонна столиця. Київ: КНУ, 2022. 350 с.

¹⁵ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років. Харків: Рарітети України, 2016. 226с.

радянська влада через пресу, освіту та візуальну пропаганду формувала образ “ударника праці” як зразка для наслідування¹⁶.

Сучасна історіографія активно використовує нові джерела, зокрема інтернет-архіви, які містять унікальні свідчення. Наприклад, електронне видання «Україна модерна» публікує матеріали, присвячені повсякденню іноземних спеціалістів у Харкові 1930-х рр., що допомагає простежити культурний обмін і вплив західних технологічних практик на радянський простір¹⁷.

Важливим напрямом сучасних досліджень став порівняльний аналіз регіональних моделей розвитку, прикладом цього може слугувати робота Олега Зелінського, в якій автор пропонує зіставити досвід Харківщини з Галичиною, доводячи, що попри відмінність політичних систем, обидва регіони зазнали подібних структурних змін, характерних для модернізаційного переходу¹⁸. Важливою складовою політичного середовища, у якому визрівала радянська індустріалізація, стали репресії проти інженерно-технічних кадрів. Саме вони, як носії спеціальних знань і професійної автономії, сприймалися владою не лише як рушій модернізації, але й як потенційна загроза монополії партії на управління. Р. Конквест у праці "The Great Terror" підкреслює, що сталінські “чистки” у промисловому секторі кінця 1930-х рр. мали подвійний характер: вони водночас усували реальні проблеми організації виробництва і формували атмосферу страху, яка мала забезпечити абсолютну дисципліну¹⁹.

На Харківщині ці процеси проявилися особливо виразно, адже саме тут зосереджувалися провідні центри машинобудування, оборонної та електротехнічної промисловості. За даними збірника Документи про

¹⁶ Клименко О. Конструювання пам'яті “нової людини” в УСРР. Київ: КНУ, 2018. 300 с.

¹⁷ Україна модерна. 2021. URL: <https://uamoderna.com/md/chudovim-ta-stilnim-bulo-lishe-vikno->

¹⁸ Зелінський О. Індустріалізація Західної України. Львів: ЛНУ, 2016. 250 с.

¹⁹ Conquest R. The Great Terror. London: Macmillan, 1968. 418 p.

репресії серед інженерів 1930-х років²⁰, лише у 1937-1938 рр. органами НКВС було заарештовано десятки фахівців Харківського тракторного, Турбогенераторного та електромеханічного заводів, яких звинувачували у “шкідництві” та “контрреволюційній діяльності”. Більшість цих справ не мала реальних доказів і ґрунтувалася на доносах, що перетворювало репресії на інструмент політичного контролю за промисловими елітами.

Цінні свідчення про ці події містить електронний архів Reabit.org.ua. Реабілітовані історією: Харківська область, який подає біографічні матеріали щодо інженерів, конструкторів і керівників харківських підприємств, репресованих у 1930-х рр, і ці дані дозволяють не лише кількісно оцінити масштаби репресій, а й простежити людський вимір цього явища - долі фахівців, котрі стали заручниками системи, що знищувала власну інтелектуальну опору²¹. Таким чином, репресії проти технічної інтелігенції на Харківщині виступають не випадковим епізодом, а органічною складовою політичної логіки сталінської індустріалізації, де мобілізація і насильство взаємно підсилювали одне одного.

Окремо слід підкреслити, що сучасні українські дослідження дедалі частіше поєднують макроекономічні та соціокультурні підходи. У цьому сенсі важливим зразком міждисциплінарного аналізу є праця Пітера Грегорі, яка демонструє, як політичні рішення та адміністративні механізми безпосередньо впливали на функціонування радянської економіки²². Дещо інший ракурс пропонує Шейла Фіцпатрік у своєму дослідженні, де авторка звертає увагу на необхідність поєднання

²⁰ Документи про репресії серед інженерів 1930-х років. Київ: Служба безпеки України, 2012. 320с.

²¹ Реабілітовані історією: Харківська область. 2010. URL: https://www.reabit.org.ua/files/store/Kharkiv_1_2.pdf

²² Gregory P. R. The Political Economy of Stalinism. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 312 p.

політичної історії з соціальною антропологією для глибшого розуміння логіки виживання радянського робітника²³.

В українському академічному середовищі вагомим кроком стало видання, у якому вперше систематизовано матеріали ЦДАВОУ та ДАХО, що розкривають реальні механізми взаємодії між центральними директивами та місцевими ініціативами²⁴. Саме ці документи засвідчують, що Харківщина виступала одним із ключових полігонів радянського індустріального експерименту, де розрив між плановими показниками та виробничими можливостями був особливо відчутним.

Останні десятиліття позначені розширенням теоретичної бази історичних досліджень. Концепції модернізації, розроблені соціологами, дедалі частіше використовуються для пояснення радянського досвіду. Так, Айзенштадт Ш. у своїй роботі Модернізація: Протест і зміни²⁵ та Парсонс Т. у дослідженні Система сучасних суспільств²⁶ пропонують теоретичні моделі, що дозволяють осмислити радянську індустріалізацію як специфічну форму модернізаційного процесу, де політичний імператив переважає над економічною логікою. Ці підходи успішно адаптовано й у сучасній українській історіографії. Зокрема, дослідження Олійник О. І. демонструє, як радянська бюрократія створювала власну систему “партійно-планового управління”, що поєднувала політичний контроль із економічним плануванням²⁷.

Значний внесок у розуміння регіональної специфіки індустріалізації зробив вчений О.Безкоровайний, який показав, що харківська модель

²³ Fitzpatrick S. The Soviet Union in the Twenty-First Century. Journal of Contemporary History. 2007. Vol. 42. № 2-3. P. 455-463.

²⁴ Індустріалізація УСРР: Архіви 1928-1941. Київ: НАН України, 2015. 250 с.

²⁵ Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1966. P. 89-94.

²⁶ Parsons T. The System of Modern Societies. New York: Prentice-Hall, 1971. 300 p.

²⁷ Олійник О. І. Політичне керівництво УСРР. Київ: Інститут історії, 2014. 350 с.

промислового розвитку суттєво відрізнялася від південноукраїнської - насамперед концентрацією машинобудівних підприємств і активним залученням іноземних спеціалістів²⁸.

Такий порівняльний підхід дозволяє уникнути узагальнень і розглядати Харківщину як самобутній, але водночас органічно вписаний у загальносоюзний контекст регіон.

Важливу роль у сучасних студіях посідають роботи, присвячені історії освіти та науки, адже саме вони визначали кадрову основу промислового розвитку. Так, дослідження Бровка Д.²⁹ та класична праця Ряппо Я.³⁰ переконливо показують, що освітня політика Харкова 1920-х років створила інтелектуальний фундамент майбутньої індустріалізації.

У цьому ж ключі варто згадати й дослідження Маньківської Р., яка на основі архівних матеріалів показала, що хвиля репресій 1930-х років охопила не лише економічні чи управлінські еліти, а й культурно-освітнє середовище, зокрема наукових працівників і викладачів³¹.

Не менш цінними є праці західних авторів, які досліджували трансфер технологій і міжнародні зв'язки СРСР у добу ранньої індустріалізації. Наприклад, дослідження Саттона А. С. переконливо доводить, що саме через запозичення західних інженерних практик Радянський Союз зробив промисловий ривок наприкінці 1920-х років³². Схожих висновків доходить і Б.Шпотов, який аналізує адаптацію американської моделі “фордизму” до умов радянської планової економіки. Цей напрям досліджень особливо важливий для розуміння того, як у межах радянської системи функціонували канали культурного й технічного

²⁸ Безкорований О. Індустріалізація Півдня України. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 180 с.

²⁹ Бровка Д. Освіта в УСРР 1920-х. Луганськ: ЛНУ, 2018. 250 с.

³⁰ Ряппо Я. П. Освіта в УСРР. Харків: Держвидав, 1925. 100 с.

³¹ Маньковська Р. Репресії серед музейних працівників 1930-х. Київ: Музей, 2016. 180 с.

³² Sutton A. C. Western Technology and Soviet Economic Development, 1917-1930. Stanford: Hoover Institution Press, 1968. 411 p.

обміну із Заходом. Попри офіційну риторiku про “самодостатність радянської науки”, на практиці саме імпорт західних технологій і залучення іноземних інженерів стали рушійною силою ранньої індустріалізації. Дослідження показують, що Харків був одним із головних осередків цього процесу: тут працювали німецькі, чеські та американські спеціалісти, які передавали технологічний досвід і навчали місцеві кадри. Такий “технокультурний обмін” дозволяє глибше осмислити подвійність радянської модерності - її прагнення до ізоляції поєднувалося з прихованою залежністю від зовнішнього світу.

Отже, розвиток історіографії проблеми демонструє поступ від вузького економічного аналізу до широкого культурно-антропологічного бачення. Сучасні дослідження дедалі частіше зосереджуються не лише на питаннях темпів чи показників, а на виявленні глибинних соціальних процесів - зміні трудової етики, формуванні нових ідентичностей, появі специфічного “радянського міського менталітету”. Така перспектива відкриває можливість інтегрувати радянський досвід у ширший європейський контекст модерності, де індустріалізація розглядається як багатовимірний культурний феномен, а не просто економічна стратегія.

Підсумовуючи, можна зазначити, що історіографічна традиція дослідження індустріалізації Харківщини пройшла шлях від апологетичних трактувань до комплексного і критичного осмислення. Сучасні дослідники дедалі частіше розглядають індустріалізацію не лише як економічне явище, а як багатовимірну соціокультурну трансформацію, у якій поєдналися політична воля, інституційні реформи та людські долі. Таке бачення дозволяє вписати історію харківської індустріалізації в ширший контекст європейської модерності - як процес не лише технічного оновлення, а й формування нової соціальної реальності.

1.2 Аналіз джерельної бази

Джерельна база дослідження є багатокomпонентною та включає різні за своїм походженням і характером групи матеріалів, що дозволяє розглядати індустріалізацію Харківщини у широкому соціально-економічному й культурному контексті. Насамперед у роботі використано опубліковані статистичні збірники, офіційні видання, документи економічних установ та матеріали радянської періодики, що відображають динаміку промислового розвитку, стан виробничої дисципліни та особливості ідеологічного супроводу індустріалізації. Значну увагу приділено газетним текстам, довідковим матеріалам і сучасним електронним ресурсам, які дозволяють простежити персональні виміри трансформацій, характерних для досліджуваного періоду. Лише після цього розглядаються архівні фонди центральних та регіональних установ, матеріали яких поглиблюють розуміння механізмів управління промисловістю, щоденних практик підприємств та адміністративних підходів радянської влади. Такий порядок аналізу дає змогу представити джерельну базу як цілісний масив даних, що поєднує офіційні, публічні та персональні свідчення про індустріалізаційні процеси на Харківщині.

У цьому контексті особливо важливо враховувати, що джерела радянської доби не лише інформують, а й формують певне бачення минулого. Вони створювалися в умовах постійного контролю й політичного тиску, тому вимагають декодування підтекстів і порівняння різних рівнів інформації - офіційного, виконавчого та побутового. Саме така методика дозволяє не просто збирати факти, а виявляти закономірності радянської системи, її внутрішню логіку й суперечності.

Провідне місце в джерельній базі посідають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ).

Особливо інформативними є документи 1 фонду, які містять директиви Наркомату важкої промисловості УСРР і звіти про виконання перших п'ятирічок. Саме ці документи відображають динаміку промислового розвитку, формування планів і стратегій у сфері металургії, енергетики та машинобудування. Нормативно-правовий каркас цих перетворень детально відображено у багатотомному виданні “КПРС в резолюціях і рішеннях”³³, яке дозволяє простежити еволюцію партійних директив від закликів до прискорення темпів до жорсткої регламентації трудових відносин. Окрім основних звітних матеріалів, 1 фонд містить цілий пласт службових листів, інструкцій, внутрішніх повідомлень та актів перевірок, що дозволяють побачити, як формувалися рішення на різних щаблях влади. Такі документи особливо цінні тим, що фіксують “внутрішнє життя” управлінської системи - суперечки між відомствами, труднощі у виконанні планів, зволікання у фінансуванні чи нестачу технічних кадрів. Усе це створює більш об'ємну картину реальності, ніж це зазвичай відображено в офіційних звітах.

Важливо й те, що матеріали 1 фонду віддзеркалюють логіку мислення радянської адміністрації, яка прагнула поєднати економічну ефективність із політичною лояльністю. У цьому сенсі документи не лише розповідають про події, а й допомагають зрозуміти механізми ухвалення рішень, що часто визначали успіх або провал певних ініціатив

Важливими є й матеріали 2 фонду, що відображають діяльність партійних структур ЦК КП(б)У, протоколи засідань і листування між Харковом та Москвою. Вони дають змогу простежити процес ухвалення рішень і механізми контролю за виконанням директив.

Порівняння матеріалів цих фондів показує еволюцію управлінських

³³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4 (1927-1931). Київ: Політвидав України, 1985. С. 203-210.

підходів - від відносно гнучкої координації часів НЕПу до централізованої вертикалі 1930-х років. Партійні постанови нерідко випереджали економічні можливості регіонів, тому саме місцеві виконавчі органи здійснювали адаптацію директив до реалій виробництва. Це протиріччя між директивною жорсткістю центру та гнучкістю регіональних практик є ключем до розуміння особливостей індустріалізації Харківщини. Саме на рівні місцевої влади й підприємств здійснювалася реальна адаптація загальносоюзних рішень до конкретних умов - економічних, технічних і соціальних. У багатьох випадках саме ініціатива місцевих фахівців рятувала виробництво від зривів, коли нереальні плани вимагали практично неможливого.

Харків, як один із головних промислових центрів, часто виступав експериментальним майданчиком для випробування нових управлінських рішень. Це надавало регіону особливого статусу “вітрини” індустріалізації, де поєднувалися ентузіазм і тиск зверху, прагнення до ефективності й страх перед покаранням за невиконання плану. У результаті архівні матеріали цього періоду дають змогу простежити не лише економічну динаміку, а й психологію людей, які щодня балансували між наказом і реальністю.

Цінні документи зберігаються також у Державному архіві Харківської області (ДАХО). Фонд Р-1 містить матеріали Харківського облплану, серед яких - річні звіти, планові таблиці, кошториси будівництва промислових об’єктів і статистика робочої сили. Надзвичайно важливими є також звіти Харківського тракторного заводу, що зберігаються у фонді Р-3. Вони дають змогу реконструювати динаміку виробництва, технічні параметри й кадрову структуру підприємства³⁴.

³⁴Наказ по Харківському тракторному заводу про нормування праці (1931 р.) //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1234. Оп. 1. Спр. 98. (18.04.1931–07.10.1931) Арк. 9

Не менш цінними є документи³⁵ провідних заводів регіону - Турбогенераторного, ім. Малишева та ім. Орджонікідзе. Ці матеріали³⁶ відображають перехід від реконструкції старих цехів до спорудження нових корпусів, а також проблеми енергозабезпечення, механізації праці та постачання. Ці джерела відзначаються високим рівнем конкретності: вони містять дані про використання металу, експлуатацію обладнання, втрати робочого часу та соціально-побутові умови. Наприклад, звіти ХТЗ свідчать, що продуктивність праці в 1931-1940 рр. зросла у 2,3 рази, водночас виробничі витрати скоротилися на 15 %. Однак наведені показники не слід сприймати однозначно. Вони часто відображають не реальну ефективність виробництва, а “узгоджені” цифри, що проходили кілька рівнів перевірки та редагування. Радянська система планування заохочувала звітність, орієнтовану на демонстрацію успіхів, що неминуче призводило до прикрашення результатів. Тому дослідник має застосовувати принцип “критики джерела”, співставляючи офіційні дані з технічними актами, актами ревізій і навіть приватним листуванням працівників.

У цьому сенсі матеріали Харківського тракторного заводу є справжньою енциклопедією радянського виробничого процесу. Вони демонструють не лише статистику, а й напруження між планом і реальністю - збої, переробки, аварії, брак матеріалів, нестачу кваліфікованої робочої сили. Це дозволяє побачити живий, а не схематичний процес індустріалізації, з усіма його конфліктами й компромісами.

³⁵ План виробництва Харківського турбогенераторного заводу за 1932 р. //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1682. Оп. 13. Спр. 1459.(10.01.1932–22.12.1932) Арк. 4

³⁶ Звіт про виконання ремонтних робіт на заводі ім. Малишева (1935 р.) //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-856. Оп. 2. Спр. 211. (05.02.1935–14.12.1935) Арк. 27

Вагоме місце серед джерел посідають статистичні збірники, що надають кількісну основу для аналізу промислового розвитку регіону. Найповніше динаміку промислових показників дозволяє простежити збірник “Народне господарство УСРР”³⁷, який охоплює період від завершення непівської відбудови до середини 1930-х років. Для порівняння загальносоюзних тенденцій цінними є матеріали довідника “Промисловість СРСР”³⁸, що відображає зміни у виробництві та структурі галузей. Важливим доповненням виступає “Статистичний щорічник України”³⁹, який узагальнює показники українських підприємств у міжвоєнний період. Крім того, збірник “Развиток промышленности СРСР 1933-1937”⁴⁰ дає змогу простежити наслідки першої п’ятирічки в контексті централізованого планування. При цьому кількісно-статистичний аналіз має не лише ілюстративне, а й евристичне значення. Саме на основі порівняння динаміки показників можна виявити тенденції, які не завжди очевидні з текстових джерел. Зіставлення темпів виробництва, рівня зайнятості та заробітної плати дозволяє простежити, як економічні процеси впливали на соціальну структуру суспільства.

Для дослідження Харківщини це особливо важливо, адже саме тут спостерігалася одна з найвищих у СРСР концентрацій промислових підприємств. Кількісний аналіз дає змогу не лише фіксувати масштаби, а й зрозуміти логіку розвитку регіону в контексті загальносоюзних тенденцій.

Окрему групу становлять матеріали періодики, що відображають повсякденну динаміку індустріального будівництва та ідеологічні аспекти доби. Зокрема, у публікаціях газети “Пролетарій Харківщини”⁴¹ широко

³⁷ Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Т. 1-3. Харків: Держплан УСРР, 1927-1937. С. 52-55

³⁸ Промышленность СССР: Статистический справочник. Москва: Госплан СРСР, 1936. 479с.

³⁹ Статистический ежегодник Украины: Промышленность 1920-1941. Киев: Госстат, 1945. 500 с.

⁴⁰ Развитие промышленности СССР 1933-1937. Москва: ЦСУ СССР, 1938. 300 с.

⁴¹ “Пролетарий Харьковщины”. Харків, 1928-1932.

висвітлювалися темпи реконструкції заводів і мобілізаційна риторика влади. Видання "Соціалістичне будівництво"⁴² дозволяє відстежити трансформацію суспільних настроїв у період “великого перелому”, тоді як "Вісник індустріалізації"⁴³ містить значний фактичний матеріал щодо будівництва об’єктів першої п’ятирічки. Попри офіційну спрямованість, ці газети виступають важливими джерелами для аналізу дискурсу “нового робітника” та формування образу “ударника праці”. Важливо підкреслити, що періодика того часу була не лише каналом пропаганди, а й своєрідним соціальним документом, який фіксував настрій епохи. Газетні тексти дають змогу відчувати тональність суспільного життя, ритм промислового міста, атмосферу ентузіазму й водночас прихованої втоми. Через мову заголовків, редакційних статей і нарисів про робітників можна простежити, як влада формувала новий тип людини - “будівника соціалізму”. Разом із тим, у цих матеріалах нерідко можна помітити відгомін сумнівів, іронії чи навіть критичних нот. Саме тому періодика є цінним джерелом не лише фактів, а й колективної психології суспільства, що переживало грандіозні соціальні зміни.

Особливої уваги заслуговують матеріали газети “Харківський робочий”⁴⁴, яка, на відміну від центральних видань, частіше публікувала критичні замітки рабкорів (робітничих кореспондентів) щодо реального стану побуту та зловживань місцевої адміністрації, що дає змогу побачити зворотний бік індустріалізації

Суттєве значення мають також довідкові й архівні видання, які систематизують фондові матеріали та забезпечують зручний доступ до них. Зокрема, детальну структуру регіональних фондів подано у "Путівнику по Державному архіву Харківської області"⁴⁵, тоді як

⁴² "Социалистическое строительство". Москва, 1930-1935.

⁴³ Вісник індустріалізації. Харків, 1929–1931.

⁴⁴ Харьковский рабочий. 1933. 15 октября. № 238. С. 2.

⁴⁵ Путівник по Державному архіву Харківської області. Харків: ДАХО, 2015. 300 с.

всеукраїнський контекст відображено у довіднику "Архівні установи України"⁴⁶, Останніми роками важливим інструментом роботи дослідників став "Реєстр розсекречених фондів України"⁴⁷, що відкриває доступ до матеріалів спецслужб радянського періоду. Такі видання є своєрідними дороговказами для дослідника. Вони дозволяють не лише зорієнтуватися в масиві документів, а й оцінити рівень збереженості архівних матеріалів у різних регіонах. Завдяки ним стає можливим порівняльний аналіз фондів, виявлення дублетів або лакун, які можуть бути заповнені іншими джерелами. Крім того, довідники виконують і методологічну функцію - вони формують розуміння, які типи документів є репрезентативними для певних періодів і як саме варто будувати дослідницьку стратегію. Без таких допоміжних інструментів неможливо уявити сучасне наукове дослідження, адже архівна робота вимагає системності, планування й чіткої логіки пошуку.

У 2010-х роках до наукового обігу було введено документи з фондів НКВС, які дозволяють простежити репресії проти інженерно-технічних кадрів та робітників промисловості. Це особливо помітно у виданні "Документи про репресії серед інженерів 1930-х"⁴⁸, де висвітлено взаємозв'язок між політичним тиском і господарськими збоями у ключових підприємствах Харківщини. Особливу цінність ці документи мають тому, що вони дозволяють перейти від абстрактних понять "репресії" чи "чистки" до конкретних людських історій. Зі звітів і протоколів постають долі людей, які були не лише жертвами системи, а й її безпосередніми творцями. Через ці джерела простежується, як політична підозра могла перетворюватися на інструмент керування робочими колективами, а атмосфера страху - на засіб дисципліни.

⁴⁶ Архівні установи України. Т. 1. Київ: Держархів, 2005. 450 с.

⁴⁷ Реєстр розсекречених фондів України. Т. 3. Київ: Держархів, 2021. 400 с.

⁴⁸ Документи про репресії серед інженерів 1930-х. Київ: СБУ, 2012. 300 с.

У цьому аспекті документи НКВС і судових органів стають унікальним матеріалом для соціальної історії. Вони відкривають “тіньову сторону” індустріалізації - людські втрати, психологічні травми, руйнування професійних спільнот, що супроводжували кожен крок радянського модернізаційного проекту.

Особливе місце серед сучасних джерел займають електронні ресурси, які розширюють можливості доступу до архівних матеріалів та баз даних. Так, портал Reabit.org.ua містить електронне видання "Реабілітовані історією: Харківська область"⁴⁹, що дозволяє дослідити конкретні біографії репресованих харківських інженерів. Доповненням до нього виступає база Repository.sspu.edu.ua, зокрема збірка "Промисловий сектор економіки УСРР"⁵⁰, яка систематизує документи економічних установ і плани розвитку промисловості. Сучасні електронні архіви радикально змінили уявлення про можливості історичної науки. Якщо ще два десятиліття тому робота в архівах вимагала фізичної присутності, то нині більшість баз даних доступна дистанційно, що відкриває широкі горизонти для порівняльних досліджень. Електронні репозитарії не лише зберігають матеріали, а й дозволяють здійснювати тематичний пошук, створювати хронологічні добірки, візуалізувати статистику.

Такий підхід робить історичну науку ближчою до цифрової гуманітаристики. Він дозволяє створювати інтерактивні карти промислових об'єктів, виявляти зв'язки між різними фондами, аналізувати інформацію з нової перспективи. Для вивчення індустріалізації Харківщини це особливо актуально, адже більшість матеріалів розпорошена між архівами України, Росії та навіть Німеччини.

⁴⁹ Reabit.org.ua. Реабілітовані історією: Харківська область [Електронний ресурс]. URL: https://www.reabit.org.ua/files/store/Kharkiv_1_2.pdf.

⁵⁰ Repository.sspu.edu.ua. Промисловий сектор економіки УСРР [Електронний ресурс]. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstreams/db069368-a863-4eac-bc4f-f6ef76685041/download>.)

Узагальнюючи аналіз, можна сказати, що джерельна база індустріалізації Харківщини є надзвичайно різномірною, але саме в цьому полягає її сила. У ній поєднуються документи політичних рішень, господарських звітів, статистичних узагальнень і приватних свідчень. Їхнє зіставлення дає змогу реконструювати не лише економічну динаміку, а й соціальні механізми, які стояли за цими процесами.

Водночас ця база має ще один вимір - культурний. Архіви, преса й сучасні електронні ресурси формують спільну “пам’ять про індустріалізацію”, яка продовжує впливати на суспільне уявлення про радянське минуле. Саме критичне переосмислення цієї пам’яті дає змогу сучасному історикові перейти від опису фактів до розуміння глибинних процесів, які визначили обличчя Харківщини у першій половині XX століття.

Таким чином, джерельна база дослідження поєднує архівні, статистичні, пресові, довідкові та електронні матеріали, що забезпечує комплексний і багатовимірний аналіз процесів індустріалізації Харківщини. Саме поєднання офіційних звітів, локальних документів і критичного аналізу періодики дозволяє відтворити не лише формальні показники, а й соціальні механізми радянської модернізації.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дипломного дослідження індустріалізації Харківщини другої половини 1920-х - 1941 рр. становлять фундаментальні принципи історичного пізнання: історизм, наукова об’єктивність, системність та антропологізм. Зважаючи на багатоплановість теми, яка охоплює не лише економічні показники, а й складні соціальні трансформації, у роботі застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує класичний історичний інструментарій із методами економічної

історії, соціальної антропології, історичної демографії та історії ментальностей. Така широка методологічна рамка уможлиблює поєднання макрорівня (аналіз державних планів, статистики, інституцій) із мікрорівнем (людський вимір, стратегії виживання, побутові практики).

Визначальним для роботи став **цивілізаційний підхід** у поєднанні з теорією модернізації. Індустріалізація розглядається нами не лише як техніко-економічне явище, а передусім як глибока соціокультурна трансформація, що змінила систему цінностей, трудову етику та моделі поведінки населення регіону. Застосування цієї оптики дозволяє інтерпретувати харківський досвід як локальний варіант радянської моделі модернізації - "наздоганяючої", форсованої та реалізованої неорганічним, мобілізаційним шляхом.

Базовим орієнтиром дослідження виступає **принцип історизму**. Його застосування дозволило розглянути індустріалізацію Харківщини у динаміці та взаємозв'язку з загальносоюзними і європейськими процесами того часу. Важливою вимогою цього принципу є уникнення спокуси оцінювати події 1920-1930-х років виключно з позицій сьогодення. Економічні та соціальні процеси досліджуваного періоду формувалися у специфічному тоталітарному середовищі, де ідеологія часто підмінювала економічну раціональність. Тому принцип історизму дав змогу врахувати внутрішню логіку радянської системи. Для дослідження Харківщини це особливо плідно, оскільки регіон поєднував риси "центру" (як столиця УСРР до 1934 р.) та "периферії" (як об'єкт виконання московських директив), що формувало унікальну модель розвитку.

Реалізація завдань дослідження забезпечувалася використанням комплексу **загальнонаукових методів**.

- Методи **аналізу та синтезу** застосовувалися для опрацювання значного масиву архівних даних та статистичних відомостей: спершу розчленування складних процесів на складові (кадрова політика, житлове будівництво, виробничі цикли), а згодом - їх об'єднання в цілісну картину індустріальної перебудови регіону.
- Методи **індукції та дедукції** дозволили, з одного боку, на основі окремих фактів (ситуація на конкретних заводах - ХТЗ, Турбоатом) робити узагальнення щодо стану промисловості в цілому, а з іншого - проєктувати загальні тенденції сталінської "революції згори" на локальний ґрунт Харківщини.

Ключову роль у роботі відіграли **спеціально-історичні методи**, кожен з яких сприяв вирішенню конкретних дослідницьких завдань:

1. **Історико-генетичний метод** застосовано для виявлення витоків індустріалізації та простеження її еволюції. Цей метод дозволив показати причинно-наслідковий зв'язок між згортанням НЕПу та переходом до форсованої індустріалізації, а також прослідкувати, як "спадщина" дореволюційної промисловості Харкова трансформувалася в нову радянську індустріальну базу. Завдяки цьому методу вдалося реконструювати послідовність подій: від планів реконструкції старих заводів до будівництва нових промислових гігантів.
2. **Історико-системний метод** став інструментом для розгляду промислового комплексу Харківщини як цілісної системи, де взаємодіють політичні, економічні, технологічні та культурні підсистеми. Тут ми спиралися на підхід Т. Парсонса, який розглядав суспільство як структурно диференційовану систему⁵¹. У контексті роботи це означає, що темпи індустріалізації визначалися не лише

⁵¹ Parsons T. The System of Modern Societies / T. Parsons. - New York: Prentice-Hall, 1971.152 p.

планами Держплану, а й складними механізмами взаємодії між партійними органами, директором заводів, науковими установами та робітничими колективами. Застосування цього методу уможливило побудову моделі "індустріального комплексу Харківщини", де збій в одному елементі (наприклад, репресії проти інженерів) неминуче призводив до дисфункцій у всій системі (падіння виробництва).

3. **Історико-порівняльний метод** надав можливість зіставити перебіг індустріалізації на Харківщині з іншими регіонами. Як доводять дослідження О. Зелінського⁵² та О. Безкоровайного⁵³, попри спільну директивну базу, регіональні моделі різнилися. Порівняльний аналіз дозволив виявити специфіку Харкова: на відміну від сировинного Півдня чи видобувного Донбасу, тут ставка робилася на високотехнологічне машинобудування, наукоємні галузі та кваліфіковані кадри. Це допомогло зняти ілюзію уніфікованості радянського простору і висвітлити унікальну роль регіону.
4. **Історико-типологічний метод** використано для класифікації та впорядкування об'єктів дослідження. За допомогою цього методу було здійснено типологізацію промислових підприємств (гіганти союзного значення, підприємства місцевої промисловості), а також структурування соціальних груп робітничого класу (кадрові робітники, вихідці з села, жінки, молодь, "спецпереселенці"). Це дозволило проаналізувати реакцію різних соціальних страт на виклики індустріалізації.
5. **Проблемно-хронологічний метод** ліг в основу архітекτονіки роботи. Він дозволив розділити широку тему на проблемні блоки (економіка, соціум, побут) і розглядати їх у часовій послідовності

⁵² Зелінський О. Індустріалізація Західної України / О. Зелінський. Львів: ЛНУ, 2016. 150 с.

⁵³ Безкоровайний О. Індустріалізація Півдня України / О. Безкоровайний. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. - 168 с.

(від кінця 1920-х до 1941 р.), що забезпечило логічність і послідовність викладу.

Окремий пласт дослідження спирається на **антропологічний та соціокультурний підходи**, які переносять фокус уваги з "труб і верстатів" на людину. Спираючись на праці Р. Любавського⁵⁴ та О. Клименка⁵⁵, ми розглядали індустріалізацію як процес формування нової соціальної ідентичності. Цей підхід дозволив дослідити повсякденні практики робітників, їхні житлові умови, стратегії адаптації до дефіциту та репресивного тиску. Він допоміг виявити, як радянська влада через пропаганду "ударництва" та "стахановського руху" намагалася сконструювати ідеал "нової людини" і як цей конструкт стикався з реаліями життя.

Важливим інструментальним доповненням стали **кількісні методи**.

- **Статистичний метод** забезпечив об'єктивну базу для оцінки темпів зростання, динаміки робочої сили та заробітних плат.
- **Структурно-функціональний аналіз** документів ДАХО та ЦДАВО дозволив виявити розрив між директивами центру та їх виконанням на місцях, показавши механізми адміністративного тиску та приписки.
- **Метод контент-аналізу** періодики (газети "Пролетарій Харківщини"⁵⁶, "Соціалістичне будівництво"⁵⁷) дав змогу дослідити еволюцію публічної риторики та пропагандистських стратегій влади.

⁵⁴ Любавський Р. Г. "Чудовим та стильним було лише вікно": повсякдення іноземних робітників у "Новому Харкові" у 1930-ті рр. / Р. Г. Любавський // Україна модерна..2021. URL: <https://uamoderna.com/md/chudovim-ta-stilnim-bulo-lishe-vikno-povsyakdennya-inozemnix-robitnikiv-u-novomu-xarkovi-u-1930-ti-rr/>

⁵⁵ Клименко О. Конструювання пам'яті "нової людини" в УСРР / О. Клименко. Київ: КНУ, 2018. 160 с.

⁵⁶ Пролетарий Харьковщины. - Харьков, 1928-1932

⁵⁷ Социалистическое строительство. 1930-1935

Це дозволило розглядати пресу не лише як джерело фактів, а як інструмент формування суспільних настроїв та мобілізації мас.

Таким чином, застосована методологія являє собою синтез макроекономічного, соціокультурного та мікроісторичного аналізу. Такий підхід забезпечив багатовимірність дослідження, дозволяючи реконструювати індустріалізацію Харківщини не лише як історію заводів, а як історію суспільства, що переживало докорінний цивілізаційний злам.

Розділ 2. Передумови та початок індустріалізації

2.1 Соціально-економічні передумови індустріалізації регіону

Для об'єктивного розуміння стартових умов індустріалізації необхідно окреслити демографічний портрет регіону. Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1926 року, на Харківщині спостерігалася стійка тенденція до урбанізації, хоча регіон все ще залишався переважно аграрним. Населення Харкова стрімко зростало: якщо у 1920 році воно становило близько 285 тисяч осіб, то у 1926 році сягнуло 417 тисяч, а напередодні війни, у 1939 році, перетнуло позначку у 833 тисячі⁵⁸

Соціальний склад населення також зазнавав динамічних змін. У середині 1920-х років робітники становили близько 34% населення міста, службовці - 24%, а решту складали кустарі, торговці та декласовані елементи. Порівняно із загальноукраїнськими показниками, де частка міського населення у 1926 році становила лише 19%, Харківщина (24-26% міського населення) випереджала середні темпи урбанізації республіки, виступаючи демографічним магнітом для навколишніх сільських районів⁵⁹.

Економічна ситуація Харківщини у другій половині 1920-х років стала визначальним чинником подальшого розвитку всього індустріального процесу регіону. Саме в цей період відбувся перехід від етапу відбудови після громадянської війни до створення міцної економічної основи, на якій уже в 1930-х роках розгорталася масштабна індустріалізація. Харків, як колишня столиця радянської України, зосереджував значний промисловий і науково-технічний потенціал, що

⁵⁸ Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Т. 1. Харків: Держплан УСРР, 1927. С. 42-47.

⁵⁹ Статистический ежегодник Украины: Промышленность 1920-1941. Київ: Госстат, 1945. С. 56-62.

робило його природним центром модернізаційних зрушень. Для розуміння цього процесу важливо врахувати не лише макроекономічні тенденції Союзу, а й локальні особливості, які формувалися під впливом унікального поєднання промислових, наукових та аграрних ресурсів. У цей час Харківщина опинилася у своєрідній точці перетину двох епох - ще не завершеної відбудови та початку масштабних економічних перетворень. Саме тут поступово формувалися умови, за яких держава почала розглядати індустріалізацію не просто як економічний процес, а як засіб створення “нової соціалістичної дійсності”. Регіональний потенціал Харкова - наявність кваліфікованої робочої сили, освітньо-наукової бази та вигідного транспортного розташування - робив його особливо привабливим для державних інвестицій.

У суспільному дискурсі того часу Харків починає сприйматися не лише як адміністративний центр, а як символ радянського прогресу, лабораторія нової індустріальної культури. Це відображено у тодішній пресі, де місто називали “мозковим центром індустріальної України”, підкреслюючи його роль у трансформації економічного ландшафту держави.

Після стабілізації господарства середини 1920-х років Харківщина продемонструвала помітне зростання основних економічних показників. За даними "Народного господарства УСРР"⁶⁰, валова промислова продукція області перевищила довоєнний рівень на 13%, а в галузі машинобудування - навіть більш ніж на 20%. Цей показник свідчив не лише про поступову стабілізацію, а й про появу нової динаміки економічного зростання, пов'язаної із посиленням ролі державного сектора. Як слушно зауважено у фундаментальному дослідженні “Історія

⁶⁰ Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Т. 1. Харків: Держплан УСРР, 1927. С 42-47.

міста Харкова ХХ століття”⁶¹, саме в цей період відбулася остаточна переорієнтація місцевої промисловості з дрібнотоварного виробництва на створення потужних індустріальних гігантів, що вимагало повної реконструкції міського господарства. Вже на кінець 1920-х у місті діяло понад 220 великих і середніх підприємств, де працювало близько 120 тисяч робітників, що свідчило про відновлення промислового потенціалу⁶². Варто зазначити, що економічне зростання цього періоду не було одномірним і не обмежувалося лише промисловими показниками. Паралельно відбувалося поступове формування ринку праці, урбанізація, зміна споживчих структур. Харківщина стала одним із перших регіонів, де робітничі артілі та дрібні підприємства почали перетворюватися на елементи планової економіки.

Економічна стабілізація створювала ілюзію рівноваги, однак під нею визрівали передумови централізації та посилення державного контролю. Вже тоді закладалися основи тієї жорсткої адміністративної системи, яка у 1930-х роках визначала темпи й характер індустріалізації.

Разом із тим, процес відновлення промисловості не був рівномірним. Старі дореволюційні підприємства, такі як заводи "Гельферіх-Саде", "Гудрич" та паровозобудівний ім. Комінтерну, лише поступово наближалися до своїх довоєнних показників. Водночас молоді кооперативні та державні підприємства активно нарощували виробництво, демонструючи нові організаційні підходи та технологічну гнучкість. Саме така структурна асиметрія - поєднання старої промислової спадщини з новими формами виробництва - і зумовила політичне рішення про концентрацію державних інвестицій у Харківському регіоні, який мав потенціал швидко розгорнути машинобудівне виробництво. Відновлення

⁶¹ Історія міста Харкова ХХ століття. Харків: Фоліо, 2004. Т. 1. С. 245-250.

⁶² Статистический ежегодник Украины: Промышленность 1920-1941. Київ: Госстат, 1945. С. 66-69.

старих підприємств потребувало не лише технічної реконструкції, а й соціальної перебудови - підготовки нових кадрів, формування управлінських структур, зміни організації праці. У звітах того часу неодноразово згадується про нестачу інженерів і техніків, що змушувало владу залучати фахівців із інших регіонів. З іншого боку, саме ця “нестача досвіду” стала каталізатором для появи нових підходів до управління. У Харкові активно запроваджували експерименти з бригадною системою, раціоналізацією виробництва, технічними новаціями, що згодом стали базовими елементами індустріальної політики 1930-х років.

Таким чином, Харківщина стала полігоном, де теоретичні настанови партії вперше проходили практичну апробацію в реальних умовах.

Завершення періоду НЕПу стало ключовим переломним моментом для всієї економіки УСРР. Як відзначав Г. Гринько у своїй праці "Нова економічна політика в УСРР"⁶³, тимчасове послаблення державного контролю й допущення приватної ініціативи розглядалося лише як інструмент відбудови, а не як самостійна модель розвитку. Тому наприкінці 1920-х років радянське керівництво свідомо відмовилося від елементів ринку, спрямовуючи ресурси на централізовані індустріальні проекти. Для Харківщини це означало залучення до масштабних загальносоюзних програм, де регіон виступав своєрідним полігоном модернізаційних експериментів. Відмова від непівських засад мала подвійний ефект: з одного боку, це означало втрату певної гнучкості в економічних відносинах, а з іншого - відкривало можливість для концентрації ресурсів у стратегічних галузях. Харківська промисловість у цей час стала прикладом того, як перехід до централізованого планування дозволив швидко наростити виробництво, проте водночас загострив соціальні суперечності.

⁶³ Гринько Г. Ф. Нова економічна політика в УСРР. Харків: Держвидав, 1925. С. 68-74.

Перехід до форсованої індустріалізації, проголошений на партійних з'їздах, кардинально змінив механізми фінансування та управління економікою як в СРСР загалом, так і в УСРР. Основним пріоритетом було визначено розвиток групи "А" (важка промисловість, машинобудування), на яку спрямовувалося до 75-80% усіх капіталовкладень у промисловість. Джерелами фінансування цього грандіозного будівництва стали "перекачування" коштів із села (через "ножиці цін" та експорт зерна), збільшення прямих податків, внутрішні позики та емісія грошей.

Керівництво промисловим будівництвом здійснювалося через жорстко централізовану вертикаль Вищої ради народного господарства (ВРНГ), яку в різні часи очолювали В. Куйбишев та Г. Орджонікідзе. В Україні ці процеси координувала ВРНГ УСРР. Попри колосальні вливання коштів, регіон постійно відчував фінансовий голод через диспропорції у плануванні та здорожчання імпортного обладнання. Тим не менш, саме в цей період на мапі Харківщини, окрім реконструкції старих заводів, з'являються нові індустріальні гіганти - ХТЗ, Турбоатом, верстатобудівний завод, що стало можливим завдяки концентрації лівової частки республіканського бюджету саме в Харківському промисловому районі⁶⁴

У місті посилився контроль за дисципліною праці, упроваджувалися планові норми, розширювалася роль партійних органів у господарському управлінні. Все це створювало атмосферу "великої мобілізації", у якій економічна доцільність дедалі частіше поступалася політичним пріоритетам. Економічна ситуація Союзу в цей період залишалася напруженою - зростали інфляційні ризики, знижувався експорт зерна, а бюджет відчував хронічний дефіцит. У цих умовах уряд УСРР посилив внутрішній перерозподіл фінансових ресурсів. Харківщина стала одним із

⁶⁴ Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. Т. 3: Соціалістична економіка. Становлення (1917-1937) / гол. ред. кол. І. І. Лукінов. Київ: Наукова думка, 1987. С 149-153

головних донорів союзного бюджету завдяки високій концентрації прибуткових підприємств. Про це писав історик С. Кульчицький, підкреслюючи, що до 1928 р. саме Харківський економічний район акумулював близько 14 % усіх капіталовкладень у промисловість України⁶⁵. Водночас слід розуміти, що економічна політика кінця 1920-х років мала виразно суперечливий характер. Прагнення до самозабезпечення поєднувалося з об'єктивною залежністю від зовнішніх технологічних і фінансових ресурсів. Харків, як індустріальний центр, став свідченням того, що модернізаційний прорив вимагав колосальної концентрації засобів і праці. У звітах того часу можна простежити ідеологічно забарвлений оптимізм, що приховував глибокі фінансові ризики - дефіцит капіталу, затримки постачання, перенавантаження заводів. Проте саме через ці труднощі вироблялися механізми планово-командного управління, які надовго визначили економічний курс держави.

Серед матеріальних передумов індустріалізації провідне місце посідав енергетичний фактор. Архівні документи Харківського облплану свідчать, що вже у 1926 р. розпочалася реконструкція міської електростанції та будівництво підстанції "Заводська", яка згодом постачала енергію для ХТЗ⁶⁶. Згідно з даними звіту "Важка промисловість УСРР: Підсумки за перші 5 місяців 1932 р.", уже у 1928 р. виробництво електроенергії в області збільшилося на 28 % порівняно з 1926 роком, що створило підґрунтя для енергетичної незалежності регіону⁶⁷. Не менш важливою складовою економічного піднесення став людський капітал. Упродовж кількох років кількість промислових робітників на Харківщині

⁶⁵ Кульчицький С. Індустріалізація в УСРР. Київ: Наукова думка, 1990. С. 17-20.

⁶⁶ Наказ по Харківському тракторному заводу про нормування праці (1931 р.) //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1234. Оп. 1. Спр. 98. (18.04.1931–07.10.1931) Арк. 26–29

⁶⁷ Важка промисловість УСРР: Підсумки за перші 5 місяців 1932 р. Харків: Держплан УСРР, 1932. С. 12-15.

зросла з 86 до 132 тисяч осіб. Паралельно розширювалася соціальна інфраструктура - будувалися робітничі гуртожитки, лікарні, їдальні. Як слушно зазначає В. Кравченко, саме Харків у цей період став своєрідною лабораторією радянської урбанізації, де формувався новий тип індустріального міста, зорієнтованого на масового працівника⁶⁸. Велике значення мала й система освіти та підготовки кадрів. Харків мав потужну мережу технічних інститутів - від механіко-машинобудівного до електротехнічного, що забезпечувало сталий приплив кваліфікованих спеціалістів. У 1927 р. тут навчалось понад 20 тисяч студентів технічних спеціальностей⁶⁹. Енергетичне забезпечення стало тим наріжним каменем, без якого подальша індустріалізація була б неможлива. Розвиток електростанцій, газових магістралей, підстанцій і систем теплопостачання сприяв створенню “енергетичного каркасу” регіону. Саме ці проєкти забезпечили стабільність виробничого процесу й стали основою для промислової автономії Харківщини.

Водночас модернізація енергосистеми мала і соціальний вимір - вона сприяла появі нових професій, підвищенню рівня кваліфікації робітників, поширенню технічної освіти. Таким чином, енергетичний прорив став не лише технічним, а й культурним явищем, символом “електрифікації майбутнього”, якою пишалася радянська влада. Як підкреслює дослідниця Н. Анненкова, саме освітній потенціал Харкова створив основу для формування професійних інженерно-технічних кадрів, без яких реалізація індустріальних планів була б неможливою⁷⁰.

Важливою ланкою економічної системи залишалася транспортна інфраструктура. Згідно з "Промисловістю СРСР: Статистичним довідником", Харківський транспортний вузол забезпечував понад 12 %

⁶⁸ Кравченко В. В. Харків/Харків: Прикордонна столиця. Київ: КНУ, 2022. С. 173-179.

⁶⁹ Всесоюзная перепись населения 1926 р. Москва: ЦСУ СССР, 1928. С. 94-96.

⁷⁰ Анненкова Н. Г. Становлення науково-технічного потенціалу верстатобудування УСРР. Київ: НААН, 2020. С. 60-75.

вантажообігу всієї України, що робило місто одним із ключових логістичних центрів держави⁷¹. Саме транспортна зручність зумовила вибір Харкова для розміщення низки стратегічних виробництв, які потребували стабільного постачання сировини й палива. Матеріали ЦДАВО засвідчують стрімке зростання державних капіталовкладень у промисловість Харківщини: лише за три роки - з 1926 по 1929 - обсяги фінансування збільшилися утричі⁷². Ці ресурси лягли в основу реалізації великих проектів, серед яких головним став Харківський тракторний завод - символ нової епохи промислового будівництва. Водночас не можна ігнорувати зовнішньоекономічний чинник. Американський дослідник А. Саттон у своїй класичній праці "Western Technology and Soviet Economic Development"⁷³ наголошував, що близько 30 % технологічного обладнання для харківських підприємств походило із США та Німеччини. Цей технологічний імпорт - дизельні установки, верстати, електрогенератори - відіграв важливу роль у запуску перших модернізованих виробництв, що підтверджують матеріали харківської преси⁷⁴. Транспортний чинник відігравав роль не просто допоміжного елемента, а визначав темпи і спрямованість усього економічного розвитку. Розгалужена мережа залізниць і шосейних шляхів забезпечувала інтеграцію Харківщини з Донбасом, Дніпропетровщиною, Києвом і Москвою. Це дозволяло оперативно доставляти сировину й готову продукцію, формуючи ефективний промисловий цикл.

Залізничні депо, ремонтні майстерні, логістичні склади створювали додаткові робочі місця і стимулювали урбанізацію приміських районів.

⁷¹Промышленность СССР: Стат. справочник. Москва: Госплан СРСР, 1930. С. 97-100.

⁷²Листування РНК УСРР із Наркомважпромом щодо постачання обладнання (1929 р.)

//Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 2. Оп. 5. Спр. 203. (14.03.1929–30.12.1929) Арк. 21-25

⁷³ Sutton A. C. Western Technology and Soviet Economic Development, 1917-1930. Stanford: Hoover Institution Press, 1968. P. 211-220.

⁷⁴ "Пролетарий Харьковщины". 1929. 25января. № 12.

Таким чином, транспорт став “кровоносною системою” економіки, без якої форсована індустріалізація не могла би відбутися.

Демографічні процеси також сприяли змінам у соціальній структурі регіону. За переписом 1937 року, частка міського населення Харківщини зросла з 24 % (1926 р.) до 38 % (1937 р.), що свідчило про швидкі темпи урбанізації та формування нової робітничої культури⁷⁵. Суттєву роль у формуванні економічних передумов відігравала й банківсько-кредитна політика. Уже в 1927 р. Харківський держбанк відкрив лінії фінансування на суму 3,2 млн крб. для модернізації Турбогенераторного заводу та заводу ім. Малишева⁷⁶. Ці кредити стали важливим прецедентом державної підтримки промисловості на регіональному рівні. Ці процеси супроводжувалися не лише кількісним зростанням міського населення, а й глибокими якісними зрушеннями у способі життя. Змінювалася культура праці, побут, навіть мова міського середовища. До Харкова приїздили тисячі молодих селян, які шукали роботу й освіту, і саме вони становили основу нового робітничого класу. Зростання населення вимагало розбудови житлової інфраструктури, транспорту, комунальних послуг. У цей час починають з’являтися перші планові проєкти забудови робітничих кварталів, що стали основою майбутніх індустріальних мікрорайонів. Таким чином, урбанізація виступала не лише наслідком, а й рушійною силою економічного розвитку.

Уже наприкінці 1920-х рр. Харківщина стала одним з найбільш економічно розвинених регіонів УСРР, що створювало сприятливі передумови для форсованої індустріалізації. За даними “Статистического ежегодника Украины”, обсяг промислового виробництва регіону у 1927 р. перевищував рівень 1913 р. на 68 %, тоді як загальноукраїнський показник

⁷⁵ Всесоюзная перепись населения 1937 р. Москва: Росстат, 2005. С. 118-122.

⁷⁶ Звіт про виконання ремонтних робіт на заводі ім. Малишева (1935 р.) // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-856. Оп. 2. Спр. 211. (05.02.1935–14.12.1935) Арк. 12-16

становив лише 34 %. Машинобудівна галузь давала понад 16 % усієї продукції УСРР, а частка електротехнічної галузі досягала 20 %. Наприкінці НЕПу Харківщина зосереджувала один із найбільших у республіці фінансових оборотів, що забезпечувало ресурсну базу для масштабних інвестицій у промисловість⁷⁷.

Отже, друга половина 1920-х років стала для Харківщини періодом якісного економічного зламу - часом, коли регіон перейшов від відбудови до активної модернізації. Поєднання енергетичних, кадрових, фінансових та інфраструктурних чинників створило сприятливе середовище для форсованої індустріалізації. Харків не лише відновив свій потенціал, а й перетворився на справжній осередок технічного прогресу, де народжувалася нова індустріальна модель радянської України. Важливо також підкреслити, що цей період став своєрідним “випробувальним полігоном” для реалізації планової економіки в українських умовах. Харківщина першою продемонструвала, як поєднання місцевої ініціативи та державного адміністрування може створити дієвий механізм економічної мобілізації. Цей досвід згодом було використано під час реалізації перших п’ятирічок. Саме тому Харків отримав статус “індустріального серця України”, що не лише виробляло продукцію, а й формувало нову соціально-професійну культуру, яка стала основою для радянської модерності.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що економічні передумови індустріалізації Харківщини у другій половині 1920-х років були значно сприятливішими, ніж у більшості регіонів УСРР. Уже наприкінці НЕПу обсяг промислового виробництва регіону перевищував довоєнний рівень на 68 %, тоді як середній показник по республіці становив 34 %⁷⁸. Машинобудівні та електротехнічні підприємства

⁷⁷ Статистический ежегодник Украины. Промышленность 1920-1941 гг. Киев: Госстат, 1945.С.36.

⁷⁸ Статистический ежегодник Украины. Промышленность 1920-1941 гг. Киев: Госстат, 1945.С.47.

забезпечували до 16-20 % загальноукраїнського виробництва, що свідчило про високу концентрацію технічно розвинених галузей. Відбудована промисловість, стабілізована фінансова система та сформована інфраструктура стали фундаментом для масштабного індустріального прориву.

За сухими цифрами економічного зростання стояли й суттєві соціальні трансформації: рух селян до міст, розширення кадрового потенціалу підприємств, зміна побуту й трудових практик. Саме ці процеси створили нову соціально-професійну культуру, що визначила характер майбутньої радянської модернізації. Накопичений досвід, технічний потенціал та кадрова база згодом були ефективно використані під час реалізації перших п'ятирічок, забезпечивши Харкову статус "індустріального серця України" та ключового центру важкої промисловості СРСР.

2.2 Початок розгортання індустріалізації Харківщини

Соціально-економічні умови, у яких розпочиналася індустріалізація Харківщини наприкінці 1920-х років, являли собою складне переплетіння господарських, демографічних, культурних і політичних чинників. Саме ця взаємодія зумовила своєрідність розвитку регіону, сформувавши ґрунт для становлення нової промислової системи та радикальної трансформації соціальної структури. Харків, будучи тоді столицею Української СРР, виступав не просто адміністративним центром, а справжнім лабораторним простором для реалізації радянських модернізаційних експериментів. Уже сам статус Харкова як столиці визначав особливу динаміку його соціально-економічного розвитку. Тут поєднувалися два, на перший погляд, протилежні процеси - адміністративна централізація та господарська децентралізація, адже місто мало одночасно

підпорядковуватися союзним директивам і реагувати на локальні виклики. Така подвійність сприяла формуванню своєрідної “моделі взаємодії” між державою та суспільством, у межах якої індустріалізація розглядалася не лише як економічна програма, а як соціальний експеримент.

Саме тут випробовувалися методи масової мобілізації трудових ресурсів, нові підходи до планування житлових кварталів, соціального забезпечення, культурного виховання робітників. Таким чином, Харків став не просто промисловим центром, а простором, де формувалися основні принципи радянського способу життя.

У 1920-х роках Харків посідав виняткове місце в економічній та політичній системі України. Саме тут функціонували провідні республіканські установи - Наркомат фінансів, Держплан, Наркомат важкої промисловості УСРР, а також численні науково-дослідні інститути, серед яких Інститут економічної кон'юнктури та Всеукраїнська академія наук. Таке поєднання адміністративного, фінансового й інтелектуального потенціалу створювало потужні передумови для реалізації державних реформ і забезпечувало швидке ухвалення управлінських рішень. Як слушно зазначав історик О. Олійник, саме “концентрація управлінського ресурсу в столиці дозволяла експериментувати з економічними моделями, які згодом масштабувалися на всю УСРР”⁷⁹. Соціальна структура регіону в цей час зазнавала суттєвих перетворень. Урбанізаційні процеси прискорювалися, а міграційний рух із села набував масового характеру. Згідно з даними Всесоюзного перепису 1926 року, міське населення Харківщини становило 23,9 % від загальної чисельності, а вже до 1930 року цей показник зріс до понад 31 %⁸⁰. Такі демографічні зрушення свідчили про формування нової соціальної бази промисловості -

⁷⁹ Олійник О. І. Політичне керівництво УРСР. Київ: Інститут історії, 2014. С. 127-132.

⁸⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 г. Москва: ЦСУ СССР, 1928. С. 55-57.

робітничого класу, який ставав головним рушієм економічних перетворень. Урбанізація не лише змінювала просторову структуру регіону, а й формувала нові ціннісні орієнтири, соціальні практики та моделі поведінки. Важливим каталізатором цього процесу була аграрна реформа та поступова колективізація, яка, позбавивши селян приватної власності на землю, сприяла масовому відтоку населення до промислових центрів. Тисячі вихідців із села прямували до Харкова в пошуках роботи, часто не маючи ні професії, ні житла. Такий потік забезпечував дешеву робочу силу для заводів, але водночас породжував нові соціальні проблеми - безробіття, дефіцит житла, перебої із забезпеченням харчами. На це звертала увагу дослідниця Шейла Фіцпатрік, підкреслюючи, що радянська держава “створювала індустріальний пролетаріат шляхом мобілізації селян, але без належного соціального підґрунтя”⁸¹. Архівні матеріали засвідчують, що у 1927-1929 роках чисельність робітників у промисловості Харкова зросла на 52 %, а в будівельній галузі - утричі. Це свідчило не лише про масштабне залучення населення до промислового виробництва, а й про появу нового соціального типу - мобільного міського робітника, який не мав сталих житлових і професійних зв'язків, але був надзвичайно гнучким у пристосуванні до нових умов. Житлова проблема набула особливої гостроти. За архівними звітами Харківського міськвиконкому, у 1928 році близько 36 % населення міста мешкало в бараках, комунальних квартирах і тимчасових поселеннях. Проте така концентрація інституційних і людських ресурсів мала й зворотний бік. Постійне зростання навантаження на міську інфраструктуру створювало проблеми з житлом, комунальними послугами та транспортом. У звітах Харківського міськвиконкому за 1927 рік неодноразово згадувалося про перенаселення, перебої з водопостачанням і транспортні труднощі. Це свідчить, що швидкість урбанізації значно перевищувала технічні

⁸¹ Fitzpatrick S. *Stalin's Peasants*. Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 43-48.

можливості міського господарства. Важливо зазначити, що урбанізація Харківщини мала не лише кількісний, а й якісний вимір. Разом із переселенням сільських мешканців змінювалася соціальна психологія, трудова етика, навіть мовно-культурне середовище міста. У пресі того часу активно обговорювалися теми “нового побуту”, побудованого на колективних цінностях і виробничій дисципліні. Ситуація з житлом особливо показова для розуміння соціальної політики доби. Дефіцит квадратних метрів породжував своєрідну ієрархію доступу до благ - партійні працівники, інженери, ударники праці отримували квартири першими, тоді як решта мешкала у бараках і комунальних кімнатах.

Водночас це стимулювало розвиток нових форм міської культури - спільні кухні, клуби, читальні, будинки культури перетворювалися на простори колективного життя. Таким чином, навіть житлова тіснота ставала частиною “соціалістичного проекту спільності”, який формував новий тип міського співіснування. Такі трансформації створювали передумови для появи нового соціального типу - “пролетарського громадянина”, для якого робота на заводі ставала не лише способом заробітку, а й проявом громадянського обов’язку. Харків у цьому сенсі можна вважати полігоном формування радянської ідентичності робітника. Однак навіть ці труднощі розглядалися владою як ознака “соціалістичного поступу” - мовляв, зростання проблем є наслідком руху вперед. Така риторика була типовою для 1920-х років, коли економічні показники тісно перепліталися з ідеологічними символами прогресу.

Влада намагалася розв’язати цю проблему шляхом спорудження гуртожитків та так званих “робітничих містечок” при великих підприємствах, але реальний дефіцит житла залишався хронічним до кінця 1930-х років. Саме тоді в Харкові почали з’являтися перші проекти комплексної забудови, які пізніше стали зразками радянського соціального

урбанізму. Паралельно зростала соціальна мобільність. Тисячі робітників отримували можливість кар'єрного зростання - від некваліфікованого працівника до майстра чи інженера. За спогадами очевидців, у місті сформувалася нова верства “самоосвічених” робітників, які поєднували працю на виробництві з навчанням у вечірніх школах ФЗН. Про це докладно писав Д. Бровко, відзначаючи, що “Харків став одним із перших центрів, де освіта перетворилася на інструмент соціального ліфту”⁸².

Важливе місце у структурі соціально-економічних умов посідала підготовка технічних кадрів. Харків мав найбільшу концентрацію технічних вищих навчальних закладів в Україні - від Технологічного інституту до Інституту інженерів транспорту й Електротехнічного інституту. У 1929 році тут навчалося понад 23 тисячі студентів, близько 40 % з яких спеціалізувалися у сфері машинобудування⁸³. Саме ці кадри згодом стали основою для запуску перших великих індустріальних підприємств області. Окремої уваги заслуговує взаємозв'язок між освітою і промисловістю. У 1920-х роках у Харкові запроваджується практика цільової підготовки спеціалістів “під підприємства”, коли навчальні плани погоджувалися із заводами, а студенти проходили виробничі практики безпосередньо на майбутніх місцях роботи. Цей досвід став прообразом системи “вуз-завод”, яка згодом охопила всю радянську Україну. Крім того, Харків став центром науково-технічного перекладу - саме тут видавалися перші українські підручники з машинобудування та електротехніки, що сприяло формуванню технічної термінології українською мовою.

Разом із розвитком освіти зростала роль партійного контролю над соціальною політикою. На кожному заводі функціонували політвідділи, які займалися не лише пропагандою, а й перевіркою “соціального

⁸² Бровко Д. Освіта в УСРР 1920-х. Луганськ: ЛНУ, 2018. С. 105-109.

⁸³ Анненкова Н. Г. Становлення науково-технічного потенціалу верстатобудування УСРР/УРСР (20-30-ті роки XX ст.). Київ: НАН України, 2020. С. 80-86.

походження”, добором кадрів і наглядом за “трудовою дисципліною”. У звіті Наркомату праці УСРР за 1929 рік зазначалося, що понад 70 % керівних посад на промислових підприємствах Харківщини обіймали члени партії або комсомолу⁸⁴. Це свідчило про формування своєрідної “номенклатурної вертикалі”, яка забезпечувала ідеологічну керованість виробництва. Жіноча зайнятість стала ще одним показником глибоких соціальних трансформацій. Якщо у 1926 році жінки становили лише 17 % робітників, то вже у 1932 - понад 30 %. Їх активно залучали до легкої, текстильної та машинобудівної промисловості. Історикиня О. Кривуля підкреслює, що цей процес супроводжувався масштабною ідеологічною кампанією “емансипації жінки-трудівниці”, що мало не лише економічне, а й культурне значення⁸⁵. Залучення жінок до виробництва мало не лише економічне, а й ідеологічне підґрунтя. У радянському дискурсі 1930-х років праця жінки трактувалася як акт соціалістичного визволення, що руйнує “буржуазні пережитки” домашнього побуту.

Разом із цим зростали навантаження - робітниці поєднували трудові обов’язки з вихованням дітей і хатньою працею. Держава прагнула компенсувати це розбудовою дитячих садків, ясел і будинків матері та дитини. Ці ініціативи сприяли формуванню образу “нової радянської жінки”, яка є одночасно трудівницею, матір’ю і громадянкою.

З культурної точки зору цей феномен заклав підвалини для трансформації гендерних ролей у міському середовищі Харкова, де жінка ставала повноправним учасником виробничого та соціального життя. Держава поступово формувала систему соціального забезпечення робітників: карткове постачання, робітничі їдальні, кооперативні магазини. У 1929 році в Харкові діяло понад 200 їдалень, які щодня обслуговували десятки

⁸⁴ Протокол засідання президії ВРНГ УСРР щодо фінансування індустріальних об’єктів Харківщини (1930 р.) //Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 34. Оп. 15. Спр. 47. Арк. 11 (03.02.1930–19.11.1930)

⁸⁵ Кривуля О. Жінки в індустріалізації УСРР. Київ: КНУ, 2005. С. 58-63.

тисяч робітників. Це було не лише проявом соціальної підтримки, а й механізмом дисциплінарного контролю, адже через систему розподілу держава могла регулювати поведінку й настрої трудящих. Важливою складовою соціальної політики стала культура праці. Преса формувала культ “ударника п’ятирічки”, підкреслюючи моральну цінність праці та відданість соціалістичним ідеалам. Паралельно посилювалася дисциплінарна політика - запроваджувалися трудові книжки, нормування виробітку, адміністративна відповідальність за запізнення. Законодавчою основою посилення дисципліни стала Постанова ЦВК і РНК СРСР⁸⁶ від 15 листопада 1932 року, яка дозволяла звільняти робітників навіть за один день прогулу без поважних причин із позбавленням продовольчих карток та виселенням із заводського житла. Урбаністичні перетворення Харкова стали яскравим відображенням нової соціальної реальності. Згідно з генеральним планом 1929 року, місто мало перетворитися на індустріально-житловий комплекс нового типу - із робітничими кварталами біля заводів, розгалуженою транспортною мережею та сучасною інфраструктурою. Архівні документи фіксують збільшення міської території на 36 % протягом 1928-1932 років. Формування трудової культури супроводжувалося створенням нових механізмів соціальної мотивації. Звання “ударника”, змагання між цехами, нагороди та відзнаки - усе це перетворювалося на інструмент морального стимулювання. Містобудівна політика кінця 1920-х - початку 1930-х років втілювала ідею тотального планування простору, де архітектура мала не лише функціональне, а й виховне значення. Райони забудовувалися з урахуванням соціальної стратифікації: робітничі квартали, заводські селища, адміністративні центри.

⁸⁶ Сборник законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1932 г. Москва: Советское законодательство, 1933. СССР за 1932 г.. Москва: Советское законодательство, 1933. № 78. Ст. 475.

У проєктах архітекторів “нового Харкова” відображалася віра в можливість створення “соціалістичного міста”, де простір і людина підпорядковуються спільній ідеї колективного майбутнього. Це був не лише технічний, а й культурно-ідеологічний експеримент, який визначив подальший вигляд міста на десятиліття вперед.

Побут робітників у період розгортання індустріалізації характеризувався різким контрастом між ідеологічними гаслами та реальністю. Житлове питання залишалося найбільш гострою проблемою. Основним типом помешкання для новоприбулих будівельників та робітників були бараки каркасно-засипного типу. У таких приміщеннях, часто позбавлених елементарних санітарних норм, проживало до 40-50 осіб в одній кімнаті. Навіть у новозбудованих районах, таких як “Новий Харків” біля ХТЗ, щільність заселення значно перевищувала проєктні норми⁸⁷.

Забезпечення продовольством здійснювалося через карткову систему та мережу закритих розподільників (ЗРК), доступ до яких залежав від статусу підприємства та категорії робітника. Хронічний дефіцит товарів широкого вжитку, черги та низька якість громадського харчування у заводських їдальнях були невід’ємною частиною повсякдення. Водночас влада намагалася компенсувати матеріальні нестатки розвитком соціокультурної сфери: відкривалися клуби, червоні кутки, бібліотеки, які ставали центрами колективного дозвілля та агітації, формуючи новий тип “радянського побуту”, де приватне життя підпорядковувалося інтересам колективу.

Соціально-економічні умови Харківщини у 1928-1932 рр. визначалися поєднанням демографічного вибуху та структурних змін у

⁸⁷ Задорожний В. І. Соціально-побутові умови робітників індустріальних центрів. Львів: ЛНУ, 2003. С 83-91

зайнятості. За даними “Советской промышленности”, чисельність робітників у промисловості регіону зросла з 98 тис. у 1928 р. до 178 тис. у 1932 р., тобто на 81 %. Масштабний притік робочої сили сприяв формуванню нового типу міського соціуму та вимагав розвитку житлової, транспортної й комунальної інфраструктури. Заробітна плата у 1932 р. зросла на 22 % порівняно з 1928 р., проте реальна купівельна спроможність залишалась низькою внаслідок хронічного дефіциту товарів масового вжитку⁸⁸.

У радянській пресі часто підкреслювалося, що трудова дисципліна є “показником політичної свідомості”, а порушення режиму роботи розглядалося не просто як недбалість, а як ідеологічна слабкість. Таким чином, виробнича етика ставала продовженням політичної лояльності, а підприємства - осередками виховання “нової людини”. Попри значні досягнення, соціально-економічна ситуація залишалася суперечливою. Зростання цін, дефіцит товарів і продовольства, перевантаження транспортної мережі створювали періодичні кризи, які відображалися навіть у радянській пресі. Газета “Социалистическое строительство” у 1930 році писала про багатогодинні черги в магазинах і зростання спекуляції як наслідок планових збоїв⁸⁹.

Підсумовуючи характеристику соціально-економічних процесів на Харківщині наприкінці 1920-х років, можна стверджувати, що саме ця складна й суперечлива система трансформацій стала фундаментом для подальшої індустріалізації. Урбанізаційний вибух - зростання частки міського населення з 24 % (1926) до понад 38 % (1937) - створив якісно нову соціальну структуру, орієнтовану на індустріальну модель розвитку. Масовий приплив сільського населення забезпечив заводи дешевою

⁸⁸ Советская промышленность в 1926-1941 гг.: статистический сборник документов. Москва: ЦСУ СССР, 1939. С.78

⁸⁹ “Социалистическое строительство”. Харьков, 1930. № 4. С. 2-3.

робочою силою, але одночасно загострив соціальні проблеми, зокрема житлову кризу, дефіцит продовольства й перевантаження міської інфраструктури.

Розвиток системи освіти та професійної підготовки став одним із найважливіших факторів регіональної модернізації. Близько 23 тисяч студентів технічних спеціальностей у Харкові (понад 40 % - машинобудівники) створювали унікальний інтелектуальний ресурс, що забезпечив підприємства висококваліфікованими кадрами. Поряд із формуванням технічної еліти зростала й соціальна мобільність робітництва: вечірні школи ФЗН, робітфаку, курси підвищення кваліфікації перетворювали освіту на дієвий механізм “соціального ліфту”.

Важливою особливістю соціально-економічної ситуації була поява нових форм колективного побуту, які формували “радянську модель повсякдення” : гуртожитки, робітничі квартали, клуби й червоні кутки стали не лише житловими чи культурними осередками, а й інструментами ідеологічного впливу. Масова участь жінок у виробництві (зростання з 17 % до понад 30 % за 1926-1932 рр.) засвідчила трансформацію гендерних ролей і важливий культурний злам, який супроводжував радянський індустріальний проект⁹⁰.

Попри позитивну динаміку, соціальна сфера перебувала у стані хронічного напруження: дефіцит житла, карткова система постачання, низька якість комунальних послуг і перевантаження транспорту створювали умови постійної нестабільності. Проте ці труднощі не лише не зупинили модернізаційний рух, а й стали своєрідним каталізатором формування нової трудової етики, що базувалася на мобілізації, колективізмі та дисципліні.

⁹⁰ Олійник О. І. Політичне керівництво УРСР. Київ: Інститут історії, 2014. С. 118

Отже, соціально-економічні умови Харківщини не просто супроводжували початок індустріалізації, а вони визначали її характер, темпи та масштаби. Демографічні зрушення, кадрове зростання, зміна культурних практик, еволюція побуту та форм організації праці стали тими чинниками, які забезпечили регіону роль одного з головних експериментальних майданчиків радянської модернізації. Саме ця багатопланова соціальна структура, попри всі суперечності, забезпечила Харківщині можливість реалізувати індустріальний прорив 1930-х років.

Розділ 3. Перебіг і наслідки індустріалізації

3.1 Перебіг індустріалізації Харківщини у 1933-1937 рр.

Друга половина 1930-х років стала періодом найвищого напруження та водночас апогеєм радянського індустріального проєкту в Україні. Харківщина в цей час виступала не просто одним із регіонів індустріалізації, а своєрідною лабораторією "соціалістичної модернізації", де відпрацьовувалися схеми прискореного розвитку, мобілізаційного управління та соціальної дисципліни. У 1933-1937 рр. відбувся перехід від хаотичного будівництва і первісного накопичення до планомірної індустріалізації, що визначалася жорстким плануванням, централізованими ресурсами і високим ідеологічним контролем. Стратегічні орієнтири цього етапу були закріплені у рішеннях XVII з'їзду ВКП(б)⁹¹, відомого як "з'їзд переможців", де у резолюції по звіту ЦК прямо вказувалося на необхідність перетворення Харкова на одну з головних машинобудівних баз Союзу. Водночас цей період став переломним не лише в економічному, а й у ментальному вимірі. Індустріалізація сприймалася не просто як господарське завдання, а як ідеологічна місія - довести світові перевагу радянської моделі розвитку. Тому будь-які виробничі успіхи набували пропагандистського змісту, а промислові досягнення трактувалися як показник політичної зрілості.

У 1933-1937 рр. Харківщина продемонструвала одні з найвищих темпів промислового зростання у республіці. За даними збірника "Індустріалізація Радянської України", промислове виробництво регіону у 1937 р. перевищило рівень 1933 р. у 2,7 раза. Особливо динамічно розвивалися підприємства важкого машинобудування: випуск

⁹¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 5 (1931-1941). Київ: Політвидав України, 1985. 620 с. С. 145-148.

турбогенераторів збільшився утричі, а танкового та дизельного виробництва - більш як у п'ять разів. У цей період Харків став провідним центром електротехнічної промисловості СРСР, забезпечуючи до 40 % виробництва великої турбінної техніки⁹².

Варто наголосити, що процеси індустріалізації охопили не лише обласний центр, а й інші міста регіону, хоча і з меншою інтенсивністю. У Куп'янську відбувалася реконструкція цукрового та ливарного виробництва, місто перетворювалося на потужний залізничний вузол, що забезпечував логістику між Донбасом та центром. В Ізюмі розвивалася промисловість оптичного скла - Ізюмський приладобудівний завод став стратегічним підприємством, що забезпечувало потреби медицини та оборони. У Лозовій розширювалися потужності вагоноремонтних майстерень, які обслуговували зростаючий вантажопотік індустріальної України. У Балаклії було закладено фундамент для розвитку будівельної індустрії (цементне виробництво) та військових арсеналів. Розвиток цих міст був нерозривно пов'язаний із загальною схемою індустріалізації Харківського економічного округу, створюючи єдиний виробничо-логістичний комплекс⁹³.

У радянській публіцистиці 1930-х рр. Харків фігурував як “місто нового типу”, “кузня соціалізму”, “мозок української індустрії”. Така риторика перетворювала економічну модернізацію на форму культурного самоствердження, у якій поєднувалися технічний раціоналізм і міфологія героїчної праці.

За статистичними даними Держплану УСРР, валова промислова продукція Харківщини у 1937 р. становила 288 % рівня 1932 р., тобто

⁹² Индустриализация Советской Украины: документы и материалы. Киев: Наукова думка, 1970. С.135.

⁹³ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967.. С 410-415

зростання більш ніж утричі. Понад половину приросту забезпечило машинобудування, насамперед тракторна, енергетична, турбінна та транспортна галузі. Питома вага Харківщини в загальному промисловому виробництві республіки сягнула 16,3 %, що робило її другим регіоном після Донбасу⁹⁴.

Харківський тракторний завод (ХТЗ), запущений ще у 1931 р., у середині десятиліття досягнув стабільності виробничих циклів. У 1934 р. він виготовив 37 тис. тракторів типу СХТЗ-15/30, а у 1936 р. - уже 49 тис., з яких понад 20 % постачалося за межі УСРР. Виробнича програма виконувалася з перевищенням плану, і саме ХТЗ першим у СРСР перейшов на систему "безперервного потоку" в механоскладальному цеху⁹⁵. Виробничі досягнення ХТЗ стали символом злиття технічного прогресу з ідеологічною мобілізацією. Праця тракторобудівників подавалася як приклад "нової радянської моралі" - колективізму, дисципліни та безумовної відданості плану. Газета "Пролетарий Харьковщины" щодня друкувала передовиці з портретами кращих робітників, створюючи культ "ударника".

Важливі деталі розбудови промислової інфраструктури наводить видання "Історія міст і сіл УРСР. Харківська область". Зокрема, у праці зазначається, що будівництво гіганта тракторобудування ХТЗ стало каталізатором для розвитку цілого сузір'я допоміжних підприємств. Навколо заводу в короткі терміни виросло робітниче селище, яке згодом стало основою Орджонікідзевського району міста. Видання наводить дані, що житловий фонд при заводській території збільшувався синхронно з

⁹⁴ Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Т. 3. Харків: Держплан УСРР, 1937. С. 112-116.

⁹⁵ Наказ по Харківському тракторному заводу про нормування праці (1931 р.) //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1234. Оп. 1. Спр. 98. (18.04.1931–07.10.1931) Арк. 18

розширенням виробничих потужностей, хоча житлова проблема залишалася актуальною⁹⁶.

Водночас усередині заводу існувала прихована напруга: часті поломки устаткування, дефіцит запчастин, нерівномірне постачання металу. Але система звітності не допускала відхилень - будь-яке невиконання плану могло трактуватися як "саботаж". Таким чином, виробничий ентузіазм співіснував із атмосферою страху та бюрократичного тиску. У партійних звітах цей завод називали "символом п'ятирічки", а за ним закріпилася репутація "українського Детройта"⁹⁷. Завод імені Малишева, який еволюціонував від паровозобудування до виробництва дизелів і бронетанкових агрегатів, у 1935-1937 рр. провів масштабну реконструкцію: було збудовано нові механічні й випробувальні цехи, а чисельність працівників перевищила 16 тис. осіб. На Турбогенераторному заводі запроваджено виробництво турбін потужністю 25-50 МВт, що постачалися для енергетичних об'єктів у Дніпропетровську, Горлівці. Важливим індикатором індустріальної зрілості став розвиток допоміжних галузей. Підприємства металообробки, транспортного машинобудування, коксохімії, гумової та електротехнічної промисловості об'єднувалися в коопераційні ланцюги. Наприклад, Харківський електромеханічний завод з 1934 р. виробляв комплектуючі для залізничних локомотивів, а в 1936 р. почав виготовлення реле й систем автоматики для міського транспорту⁹⁸.

Технологічна модернізація супроводжувалася масовим впровадженням імпортного устаткування. За архівними інвентарними

⁹⁶ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область / Гол. ред. кол.: П. Т. Тронько (гол. Гол. редкол.). К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. С. 98-101

⁹⁷ План виробництва Харківського турбогенераторного заводу за 1932 р. // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1682. Оп. 13. Спр. 1459. (10.01.1932–22.12.1932). Арк. 12

⁹⁸ ДАХО. Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 12. *Документи про кооперацію підприємств Харківщини, 1934-1937 рр.* 96 арк.; Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Харків: Держплан УСРР, 1937. С. 119.

книгами, у 1933-1935 рр. близько 35 % промислових верстатів у великих харківських заводах мали іноземне походження - переважно німецьке, американське та шведське. Зокрема, фірма General Electric постачала генератори, Крупп - прокатні стани, а ASEA - електромотори для ХТЗ. Радянські інженери адаптували це обладнання до місцевих умов, часто вдаючись до імпровізації - заміни матеріалів, переробки креслень, модифікації під нестандартні радянські деталі⁹⁹. У результаті сформувалася гібридна інженерна культура, яка поєднувала технічну винахідливість із бюрократичною зарегульованістю¹⁰⁰. У цьому контексті Харків можна розглядати як один із головних вузлів технологічного трансферу між Заходом і радянською економікою. Хоча офіційна риторика підкреслювала “автономність радянського генія”, фактично значна частина промислового оснащення походила з іноземних джерел.

Така “гібридна індустріалізація” поєднувала запозичення та творчий переклад - радянські інженери навчалися на західних зразках, але пристосовували їх до централізованої економіки, де пріоритетом було не прибуток, а виконання плану. Цей феномен, на думку історика А. Саттона, створив своєрідну “парадоксальну модерність” радянського типу. Особливу роль у прискоренні індустріалізації відіграла система технічної освіти. У 1933-1937 рр. у Харкові діяло понад 40 фабрично-заводських шкіл, 12 технікумів і 7 інститутів технічного профілю, серед яких найпомітнішими були механіко-машинобудівний, енергетичний і транспортний. Кількість слухачів індустріально-технічних курсів збільшилася з 8,5 тис. у 1933 р. до понад 22 тис. у 1937 р¹⁰¹. Партійні директиви НКТП вимагали “підвищити класову пильність у середовищі

⁹⁹ Sutton A. C. *Western Technology and Soviet Economic Development, 1917-1930*. Stanford: Hoover Institution Press, 1968. P. 211-220.

¹⁰⁰ Анненкова Н. Г. *Становлення науково-технічного потенціалу верстатобудування УСРР/УРСР*. Київ: НАН України, 2020. С. 67-74.

¹⁰¹ Бровко Д. *Освіта в УСРР 1920-х*. Луганськ: ЛНУ, 2018. 276 с. С. 155-159.

інженерів", що призвело до подвійного тиску на технічний персонал: з одного боку - планові перевиконання, з іншого - постійний контроль і страх перед звинуваченням у "шкідництві". Репресивна політика 1936-1937 рр. боляче вдарила по харківських заводах: арешти торкнулися більш ніж 600 спеціалістів - від головних технологів до бригадирів¹⁰². Не менш важливим було формування інженерної ідентичності - нового типу радянського спеціаліста. Випускники технічних вишів не лише оволодівали фахом, а й проходили своєрідну ідеологічну ініціацію. У навчальних програмах поряд із фізикою та кресленням з'являлися обов'язкові курси марксизму-ленінізму, історії партії, політичної економії соціалізму.

Таким чином, професійна компетентність поєднувалася з політичною лояльністю, а технічний прогрес підпорядковувався партійному контролю. Саме ця взаємозалежність зумовила парадокс сталінської індустрії: вона була технологічно ефективною, але ідеологічно несвободною. Водночас з нарощуванням виробництва формувалися нові соціальні реалії. Робітничий клас Харківщини за п'ять років зріс із 220 до понад 420 тис. осіб, причому понад половину становили колишні селяни, переселені після колективізації. Урбанізація мала вибуховий характер: Харків перетворювався на мільйонне місто, а нові райони - "Нова Баварія", "Новий Харків", "Салтівка" - будувалися прискореними темпами. Проте житлова площа залишалася вкрай обмеженою: за статистикою облвиконкому, на одного робітника у 1936 р. припадало в середньому 4,3 м², що майже вдвічі менше за мінімальні норми, встановлені Наркоматом комунального господарства. Масштаби соціальної мобілізації вражали навіть сучасників. Тисячі селян, позбавлені власності внаслідок колективізації, прибували до міста, де зіштовхувалися з новою

¹⁰² Документи про репресії серед інженерів 1930-х. Київ: СБУ, 2012. С. 93-97.

дисципліною фабричного життя. Зміна середовища вимагала зміни свідомості: люди, звиклі до сезонного сільського ритму, мусили пристосовуватися до чіткого режиму змін і норм виробітку. У цьому середовищі народжувався новий “індустріальний побут”: колективні гуртожитки, фабричні клуби, вечірні школи. Саме тут формувалися перші прояви робітничої солідарності, але водночас - соціальної ізоляції, оскільки традиційні родинні та громадські зв'язки руйнувалися.

Повсякденність індустріального Харкова, описана у працях Р. Любавського, показує контраст між офіційними образами і реальними умовами: черги за продовольством, нестача одягу, антисанітарія в гуртожитках. Попри це, формувалася нова соціальна культура - культ праці, колективізм, ритуали соціалістичного змагання¹⁰³. Газети створювали галерею "ударників" і "стахановців", що виконували 150-200 % норм; таким чином, соціалістичне змагання слугувало як інструмент мобілізації і як ідеологічна вистава. Економічна статистика демонструє внутрішню нерівновагу системи: за 1933-1937 рр. виробництво металу й машин зросло утричі, але споживчі товари - лише на 12 %, а легка промисловість залишалася стагнуючою. Заробітна плата робітників хоч і підвищувалася номінально на 15-18 %, у реальному вимірі скорочувалася через дефіцит товарів і карткову систему розподілу¹⁰⁴. Відбувався зсув ресурсів на користь важкої індустрії - типова риса радянської моделі. Ця диспропорція між галузями свідчила про стратегічний вибір радянського керівництва - розвиток важкої промисловості навіть ціною погіршення рівня життя населення. Така модель, за висловом відомого економіста О. Німчинова, ґрунтувалася на “перенапруженні ресурсів”, коли майже весь надлишковий продукт вилучався на користь державних інвестицій.

¹⁰³ Любавський Р. *Повсякденне життя робітників Харкова в 1930-х роках*. Харків: Раритети України, 2016. С. 151-165.

¹⁰⁴ Народне господарство УСРР. Т. 3. Харків: Держплан УСРР, 1937. 312 с. С. 117-123.

Водночас у свідомості людей це сприймалося як жертва заради великої мети - "побудови соціалізму". Таким чином, економічна нерівновага виправдовувалася морально-політичними аргументами, що зміцнювали лояльність до режиму навіть у періоди дефіциту.

Промисловий розвиток Харківщини в ці роки здійснювався за схемою "сталінського великого стрибка". Українські історики, зокрема В. Даниленко, наголошують, що Харків, як колишня столиця УСРР, мав особливий статус експериментального центру, де апробувалися управлінські технології планування й організації праці¹⁰⁵. Звідси й походили численні "передові практики", пізніше поширені в інших регіонах СРСР. У цьому сенсі Харків виконував функцію ідеологічної вітрини радянського модернізаційного проєкту. Разом із цим за фасадом індустріального підйому приховувалися глибокі суперечності. Значна частина промислових успіхів трималася на мобілізаційних, а не на економічних засадах: примусових нормативах, трудових мобілізаціях, кампаніях "добровільних" пожертвувань. Відсутність ринку й жорстка¹⁰⁶ централізація спричиняли низьку ефективність використання ресурсів. Валовий обсяг інвестицій в індустрію Харківщини у 1933-1937 рр. становив 1,8 млрд рублів у цінах того часу, але повернення капіталу було мінімальним, рентабельність підприємств часто не перевищувала 6-8 %¹⁰⁷. Політичний терор 1937 р. досяг піку саме у великих індустріальних центрах. За архівами ДАХО, у Харкові того року проведено 23 "особливі трійки", що засудили понад 1800 осіб, серед них десятки директорів (зокрема ХТЗ, ХЕМЗ та інших підприємств) і головних інженерів¹⁰⁸. Ці репресії паралізували низку підприємств, викликали плінність кадрів і страх серед технічної інтелігенції. Як зазначає С. Фіцпатрік, "радянська

¹⁰⁵ Даниленко В. *Історія УСРР у 1920-1930-х рр.* Київ: Либідь, 2000. С. 214-219.

¹⁰⁶ *Статистичний збірник "Промисловість УСРР 1928-1932"*. Харків: НКТП УСРР, 1933. С. 220.

¹⁰⁷ *Промисловість УСРР 1937*. Харків: НКТП УСРР, 1938. С. 284.

¹⁰⁸ Реєстр розсекречених фондів України. Т. 3. Київ: Держархів, 2021. 384 с. С. 201-204.

індустрія у 1937 р. працювала під тиском страху, але цей страх також цементував систему: він дисциплінував, хоча й знищував ініціативу"¹⁰⁹. Підґрунтям цієї суперечності була сама логіка мобілізаційної економіки, у якій виробництво підпорядковувалося не економічній доцільності, а політичним пріоритетам. Планові показники ставали самоціллю, а ефективність вимірювалася не прибутком, а відсотком виконання. Така система породжувала парадокс: чим вищими були показники, тим більше зростала потреба у нових перевиконаннях, що врешті створювало нескінченний цикл адміністративного тиску. Харків у цьому сенсі став дзеркалом усієї радянської моделі - регіоном досягнень і одночасно перевтоми.

Також важливо зазначати, що частина істориків (Кульчицький¹¹⁰, Саттон¹¹¹) підкреслює, що навіть у цих умовах радянський проєкт не був повністю ірраціональним: попри втрати, створена технічна база зберегла ефективність і забезпечила підготовку до воєнної економіки. Сучасні українські дослідження (Кравченко, Любавський, Анненкова) надають цьому періодові більш комплексної оцінки, наголошуючи на одночасному існуванні модернізаційного прориву і соціальної травми. Кравченко пише, що "Харків у середині 1930-х - це водночас місто майбутнього і місто виснаження: простір, де будівництво нової цивілізації відбувалося на уламках старої"¹¹². У сучасній історіографії дедалі частіше з'являється думка, що саме харківський досвід 1930-х років дозволив сформувати радянський варіант технократичного управління - поєднання політичної централізації з технологічною раціоналізацією. Цей синтез, попри всю його суперечливість, забезпечив СРСР індустріальну самодостатність у

¹⁰⁹ Fitzpatrick S. *Stalin's Peasants*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 312 p. P. 27-33.

¹¹⁰ Кульчицький С.В. Червоний виклик. Ч.2. С.157-164..

¹¹¹ Sutton A. C. *Western Technology and Soviet Economic Development, 1917-1930*. Stanford: Hoover Institution Press, 1968. 418 p. P. 247-249.

¹¹² Кравченко В. В. *Харків/Харків: Прикордонна столиця*. Київ: КНУ, 2022. 352 с. С. 187-190.

передвоєнні роки. Водночас він заклав підвалини системних дисфункцій, які проявляться вже в 1940-х - дефіцит інновацій, інерційність планової системи, бюрократизм управління.

Узагальнюючи статистику й історіографічні оцінки, можна визначити кілька параметрів цього періоду. По-перше, темпи промислового зростання - безпрецедентні: за п'ять років Харківщина подвоїла енергетичні потужності, потроїла машинобудівний випуск, подолати довоєнний рівень 1913 р. більш ніж у шість разів. По-друге, відбулося формування інженерно-технічного корпусу, який став основою промислової еліти регіону. По-третє, соціальна структура зазнала радикальної зміни - від традиційного міського ремісника до масового робітника з сільським корінням. І, нарешті, по-четверте, політичний контроль і репресії перетворилися на постійний елемент індустріальної системи, де дисципліна підміняла ініціативу.

Таким чином, індустріалізація Харківщини 1933-1937 рр. була суперечливим процесом: одночасно зростанням і виснаженням, трудовим героїзмом і страхом, технічним проривом і численними людськими жертвами. Регіон став центром радянської модернізації - не лише промислової, а й соціальної, культурної, і навіть ментальної. Цей період закріпив першу фазу радянської індустріальної доби в Україні, створивши основу для подальшої воєнно-економічної мобілізації кінця 1930-х років. Проте досягнута "індустріальна зрілість" мала дуже суперечливий характер - водночас стала гарантією технічної автономії й джерелом соціальної напруги, що розривала суспільну тканину зсередини.

Після 1936 р. Харківщина перетворюється на один з головних постачальників машин і техніки для оборонних підприємств СРСР¹¹³. На

¹¹³ .Звіт про виконання ремонтних робіт на заводі ім. Малишева (1935 р.) // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-856. Оп. 2. Спр. 211. Арк. 27 (05.02.1935–14.12.1935)

базі заводу ім. Малишева створювалися цехи з виробництва бронетехніки та дизельних двигунів В-2, що згодом лягли в основу радянських танків Т-34¹¹⁴. Паралельно Харківський електромеханічний завод розпочав розробку систем електроприводів для транспортного машинобудування, а Інститут енергетики - серію проектів з підвищення ефективності турбін, які пізніше використали на Донбасі та в інших регіонах. Виробничі показники Харківщини наприкінці п'ятирічки перевищували планові. У 1937 р. регіон забезпечував до 18 % загальноукраїнського машинобудівного випуску, 22 % продукції верстатобудування, 27 % електротехнічного устаткування та понад 40 % тракторного виробництва¹¹⁵. Ці показники свідчили про завершення етапу індустріального становлення - Харків став не лише промисловим, а й стратегічним центром радянської модернізації. Фактично, у цей час Харків почав трансформуватися з центру цивільного машинобудування на осередок воєнно-промислового комплексу. Така переорієнтація мала далекосяжні наслідки - і для економічної структури, і для соціального складу населення.

Частину цивільних інженерів переводили на закриті оборонні проекти, що вимагали суворої таємності. Ці процеси поступово змінювали атмосферу в місті - з відкритого наукового центру воно перетворювалося на простір контрольованої індустріальної дисципліни.

Одночасно змінювався соціальний вигляд міста. За переписом 1937 р., населення Харкова перевищило 950 тис. осіб, із яких 64 % були зайняті у промисловості та транспорті. Число жінок у робітничому середовищі зросло до 34 %, що засвідчувало активну фемінізацію виробництва¹¹⁶. Для

¹¹⁴ Реєстр розсекречених фондів України. Т. 3. Київ: Держархів, 2021. С. 205-208.

¹¹⁵ *Статистичний збірник "Народне господарство УСРР 1938-1941"*. Київ: Держплан УРСР, 1941. С. 12-18.

¹¹⁶ Всесоюзная перепись населения 1937 р. Москва: Росстат, 2005. 412 с. С. 117-121.

радянської влади це було підтвердженням "нової соціальної ролі жінки" - символу соціалістичної рівності, хоч у реальності її праця часто поєднувалася з подвійним навантаженням у побуті та дефіцитом соціальних послуг¹¹⁷. Профспілкові звіти свідчать, що середня тривалість робочого дня на заводах становила 10-11 годин, а кількість вихідних днів - лише 3-4 на місяць. Попри важкі умови, влада активно культивувала "моральну економіку ентузіазму" - ідею, що праця на заводі є формою служіння державі. Як писав один із редакторів газети "Соціалістичне будівництво" у 1936 р., "ударник - це не лише робітник, а й громадянин нового світу"¹¹⁸.

Важливим аспектом була перебудова міського простору. Будівництво нових мікрорайонів, таких як "Новий Харків", супроводжувалося створенням інфраструктури соціалістичного побуту - клубів, стадіонів, їдалень, дитячих садків. Архітектурно це виражалося в конструктивістських формах: простих, функціональних, без прикрас, але орієнтованих на масовість. Як зазначає В. Кравченко, "Новий Харків став матеріальним втіленням ідеї міста-трудового колективу, де кожен елемент простору мав виховну функцію"¹¹⁹.

Паралельно посилювалася роль культури праці й дисципліни. У 1935-1937 рр. в області було запроваджено понад 500 "шкіл передового досвіду", які мали не лише навчальне, а й ідеологічне значення. Там робітників знайомили з нормами продуктивності, технікою безпеки, а також із "моральним кодексом радянського виробника". У звітах обкому КП(б)У наголошувалося, що ці школи сприяють "зростанню

¹¹⁷ Анненкова Н. Г. *Становлення науково-технічного потенціалу верстатобудування УСРР/УРСР*. Київ: НАН України, 2020. 410 с. С. 94-97.

¹¹⁸ "Социалистическое строительство". Харків, 1936. № 42. С. 1.

¹¹⁹ Кравченко В. В. *Харків/Харків: Прикордонна столиця*. Київ: КНУ, 2022. 352 с. С. 190-193.

соціалістичної свідомості", однак архівні матеріали фіксують часті випадки формального відвідування та низьку якість навчання¹²⁰.

Особливе місце займала ідеологічна кампанія навколо стахановського руху. Після виступу Стаханова в Донбасі (1935) цей рух швидко поширився і на харківські заводи¹²¹. У ХТЗ та на Турбогенераторному заводі створювалися "стахановські бригади", які виконували норми на 200-250 %. Однак це часто супроводжувалося прихованими маніпуляціями з обліком: заниженням норм, попереднім забезпеченням сировини тощо. Незважаючи на це, стахановство стало ефективним засобом морального тиску і пропаганди трудових подвигів¹²².

Серед істориків точиться дискусія щодо економічної ефективності цього періоду. С. Кульчицький вбачає у 1933-1937 рр. "період формування радянського індустріального ядра", що дозволив Україні увійти в нову епоху машинної цивілізації, однак ціною надмірної централізації та зниження людського потенціалу¹²³. Американський економіст П. Грегорі вказує, що "парадокс радянського зростання полягав у поєднанні високих макропоказників із низькою продуктивністю на рівні підприємств"¹²⁴. Українська дослідниця Н. Любовець підкреслює культурний вимір процесу, наголошуючи, що саме в 1930-х рр. сформувалася нова "індустріальна ментальність", де лояльність і праця стали єдиною валютою соціального престижу¹²⁵.

¹²⁰ .Звіт ВРНГ УСРР про стан машинобудівної промисловості за 1927 р. //Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО)України. Ф. 34. Оп. 11. Спр. 152. (12.01.1927–28.12.1927) Арк. 18

¹²¹ " Харьковский рабочий". Харків, 1936.30 янв.(№ 329.)

¹²² Fitzpatrick S. *The Soviet Union in the Twenty-First Century. Journal of Contemporary History*. 2007. Vol. 42. № 2-3. P. 455-463.

¹²³ Кульчицький С. *Індустріалізація в УРСР*. Київ: Наукова думка, 1990. 228 с. С. 160-165.

¹²⁴ Gregory P. R. *The Political Economy of Stalinism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 320 p. P. 132-138.

¹²⁵ Любовець Н. І. *Українська мемуарна традиція*. Київ: ІРНІС, 2020. 388 с. С. 274-279.

Під кінець другої п'ятирічки Харківщина досягла умовної "індустріальної зрілості": було завершено основні етапи технічного переозброєння, стабілізовано виробництво, створено кадрову основу і розбудовано міську інфраструктуру. Проте водночас відбулося закріплення бюрократичної моделі управління, яка практично ліквідувала автономію підприємств. Усі показники підпорядковувалися централізованому плану, що робило господарство малорухливим і негнучким у кризових ситуаціях. Як слушно зазначав економіст Г. Гринько, "індустріалізація радянського типу не знала рівноваги - вона жила у постійному напруженні між планом і реальністю"¹²⁶. Підбиваючи проміжні підсумки, варто наголосити: друга п'ятирічка на Харківщині не лише закріпила технічні успіхи, а й створила соціальний фундамент для майбутньої радянської індустрії. У цей період остаточно склалася ієрархія промислових підприємств, система партійного контролю, кадри управлінців нового типу. Разом із тим, у суспільстві поширювалося відчуття втоми та напруження. Масові мобілізації, дефіцит товарів, відсутність житлових умов створювали хронічну соціальну втому, яку намагалися компенсувати ідеологічною ейфорією "будівництва нового світу".

У підсумку індустріалізація Харківщини у 1933-1937 рр. перетворилася на наймасштабніший регіональний проєкт радянської модернізації, який поєднав значні економічні досягнення та глибокі соціальні трансформації. Саме в ці роки регіон демонстрував одні з найвищих темпів промислового зростання в УСРР: за даними "Індустріалізації Радянської України", обсяг промислового виробництва Харківщини зріс у 2,7 раза порівняно з 1933 р., а випуск продукції важкого машинобудування більш ніж утричі¹²⁷. Харків став провідним центром

¹²⁶ Гринько Г. Ф. *Нова економічна політика в УСРР*. Харків: Держвидав, 1925. 224 с. С. 148-150.

¹²⁷ *Индустриализация Советской Украины: документы и материалы*. Киев: Наукова думка, 1970. С.134.

електротехнічної промисловості СРСР, забезпечуючи до 40 % всесоюзного виробництва турбогенераторів.

Модернізація промислових гігантів, таких як: ХТЗ, заводу ім. Малишева, Турбогенераторного заводу створила технологічний фундамент, який визначив розвиток воєнно-промислового комплексу напередодні Другої світової війни. Одночасно з технічними здобутками закріпилися риси, характерні для сталінської економічної моделі: жорсткий централізм, планова регламентація процесів, залежність від примусу та адміністративного контролю, ідеологічний тиск на науку, техніку й робітничу культуру.

Таким чином, індустріалізація цього періоду не лише перетворила Харків на провідний промисловий центр, а й зробила його символом радянського модерного проєкту, що водночас із його героїчними досягненнями, технологічним проривом і високою людською ціною. Саме досвід цих років визначив траєкторії розвитку промисловості регіону на наступні десятиліття.

3.2. Соціальні наслідки та трансформації робітничого середовища Харківщини

Індустріалізація Харківщини у 1930-х роках становила собою не тільки масштабну економічну перебудову, але й широку соціальну реорганізацію - трансформацію робітничого середовища, приватної і колективної повсякденності, демографії та системи соціального забезпечення¹²⁸. Ці зміни мали кілька взаємопов'язаних вимірів: демографічний вибух і складність міграційних потоків; структурну перебудову зайнятості і гендерну трансформацію робочої сили; перебудову

¹²⁸ Индустриализация Советской Украины: документы и материалы. Киев: Наукова думка, 1970. С.134.

житлового й комунального устрою; формування нових форм трудової дисципліни, контролю і мотивації; медичну й соціальну інфраструктуру та їхню невідповідність темпам зростання; культивування нових ідеологічних і культурних практик; а також руйнівний вплив репресій та “кадрових чисток” на соціальну тканину виробничих середовищ. Усе це робило індустріалізацію не просто економічною реформою, а глибоким суспільним переворотом, що змінював саму структуру життя. Людина в нових умовах втрачала попередню соціальну стабільність, натомість набувала досвіду колективного існування та нових форм праці. У цьому сенсі Харківщина виступала як своєрідна модель “нового радянського суспільства”, де індустріальні механізми поєднувалися з експериментами у сфері соціальної організації, побуту й культури. Саме тому вивчення трансформацій робітничого середовища набуває не лише економічного, а й культурно-антропологічного значення.

Наслідки індустріалізації позначилися на структурі зайнятості, міграційних процесах та рівні урбанізації. За даними "Промышленности СССР 1928-1932", протягом першої та другої п'ятирічок чисельність робітників важкої промисловості Харківщини зросла з 74 тис. до 167 тис. осіб, тоді як кількість службовців зросла утричі. Зміни у робітничому середовищі супроводжувалися підвищенням норм виробітку (у середньому на 18-22 % щороку), збільшенням інтенсивності праці та введенням трудової дисципліни, визначеної постановами СНК СРСР 1931-1932 рр. Це створювало нову модель соціальних поведінкових практик, характерних для індустріального міста¹²⁹.

Демографічний контекст індустріалізації був драматичним за масштабом і швидкістю. Після 1929-1933 рр. Харківщина пережила хвилі внутрішньої міграції: масові переміщення з сільської місцевості до міст, а

¹²⁹ Промышленность СССР 1928-1932: Статистический сборник. Харьков: НКТП СССР, 1933. С.145.

також притік робочої сили з сусідніх областей і республік. За оцінками обласних статистик і звітів міськвиконкому, між 1930 і 1935 рр. приріст міського населення сягав сотень тисяч осіб; лише у 1932-1934 рр. до Харкова приїхало близько 180-220 тис. нових мешканців, а за 1933-1937 рр. чисельність робітників у промисловості регіону зросла більш ніж удвічі¹³⁰. Житлове забезпечення опинилося в системній кризі. Темпи будівництва житла не відповідали темпам притоку; унаслідок цього поширилися такі форми проживання, як бараки, тимчасові гуртожитки, комунальні квартири з поділом кімнат на “черги” та “партійні списки”. На шпальтах газети “Харківський робочий” регулярно з’являлися скарги робітників на жахливі санітарні умови в бараках, де “в одній кімнаті тулиться по три-чотири родини, а вода і світло подаються з перебоями”, що контрастувало з офіційними звітами про покращення добробуту¹³¹. Архівні звіти 1934-1936 рр. фіксують, що в окремих промислових мікрорайонах частка населення, що мешкала у тимчасових приміщеннях, сягала 35-40 %, а нормативні показники житлової площі на одну особу були значно нижчими за встановлені стандарти - часто 3-5 м² на людину. Такі умови створювали специфічну соціальну атмосферу - поєднання відчуття прогресу з повсякденним браком найнеобхіднішого. Для багатьох нових харків’ян переїзд означав не лише зміну місця проживання, а й кардинальну зміну життєвих орієнтирів. Люди звикали жити у спільному просторі, де приватність практично зникла, а колективна відповідальність і контроль ставали частиною щоденного досвіду. Водночас у таких умовах формувалися перші спільноти робітничої взаємодопомоги, які частково компенсували відсутність побутового комфорту.

Соціальна інфраструктура створювалася, але нерівномірно. Радянська політика пропонувала модель “забезпечення робітника” через

¹³⁰ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Москва: Росстат, 2005. 412 с. С. 117-121.

¹³¹ Харьковский рабочий. 1934. 12 сентября. № 210. С. 3.

мережу робітничих їдалень, заводських ясел, клубів працівників і медичних пунктів. Натомість фактичне фінансування та рівень обслуговування були різними: великі комбінати, як-от ХТЗ, завод ім. Малишева, Турбогенераторний завод, мали розвинену інфраструктуру, тоді як малі підприємства - ні. Звіт профспілки Харкова за 1935 р. зазначає, що кількість їдалень зросла, але реальна калорійність порцій і доступ до продуктів залишалися нижчими за нормативи; значна частина харчування відбувалася через неформальні ринки. Харчування та побут, попри їхню другорядність у державній ідеології, фактично ставали мірилом соціального добробуту. Нестача продовольства і побутових товарів часто породжувала неформальні економічні практики - обмін, дрібну торгівлю, спільні закупівлі. Так звані “робітничі базари” та кухонні ініціативи ставали просторами соціальної комунікації, де люди ділилися новинами, обговорювали плани і навіть політичні настрої. Таким чином, навіть у межах тотального контролю зберігалися елементи самостійного соціального життя.

Зміни у структурі зайнятості були радикальними: машинобудування, металургія, енергетика й транспорт поглинали величезні маси праці; частка робітників у загальній зайнятості зросла, тоді як роль ремісників і кустарів падала¹³². Одночасно відбувалася фемінізація робочої сили: до середини 1930-х рр. частка жінок у промисловості Харківщини досягла понад 30-34 %, що здійснило вплив на родинну структуру, організацію праці та соціальні послуги¹³³. Гендерна трансформація робітничого середовища мала далекосяжні наслідки. Жінки не лише заповнювали кадрові прогалини, але й ставали новим символом радянської модерності - активними учасницями промислового процесу. Водночас подвійне

¹³² Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Т. 3. Харків: Держплан УСРР, 1937. С. 131-133.

¹³³ Кривуля О. Жінки в індустріалізації УСРР. Київ: КНУ, 2005. 96 с. С. 58-63.

навантаження - на роботі й удома - формувало новий тип “жінки-трудівниці”, який поєднував ідеали емансипації з реаліями хронічної втоми. Радянська пропаганда представляла це як досягнення, проте на рівні повсякденного життя це означало надмірне фізичне й емоційне виснаження.

Виробничі режими трансформували час життя: тризмінна робота, понаднормові, “форсовані тижні” - усе це формувало “індустріальний режим днів”, у якому приватний час підпорядковувався графіку підприємства. У цьому контексті культурні практики (клуби, кіно, суботники) ставали формою суспільної інтеграції, але й механізмом контролю. Медична ситуація залишалася складною. Переповнені гуртожитки, нестача лікарів і медикаментів призводили до поширення інфекційних хвороб і високого травматизму. Політично-кадровий вимір трансформації робітничого середовища був визначальним. Партійна селекція кадрів давала переваги “передовикам” і членам партії, створюючи нові форми соціальної нерівності¹³⁴. Масові репресії серед технічних фахівців і керівників у 1936-1938рр. під час Великого терору, підривали довіру до інститутів і знижували ефективність виробництва¹³⁵. Культурні та ідеологічні практики підкріплювали трудову мобілізацію через героїзацію “ударників” і “стахановців”. Однак архіви фіксують численні випадки маніпуляцій і фальсифікацій даних продуктивності, що підривало довіру у колективах¹³⁶.

З психологічної точки зору, індустріалізація породила феномен масового стресу: поєднання гордості за державний проєкт і втоми від дефіциту, побутових тягот та страху перед репресіями¹³⁷. Економічний

¹³⁴ Реєстр розсекречених фондів України. Т. 3. Київ: Держархів, 2021. 512 с.

¹³⁵ Документи про репресії серед інженерів 1930-х. Київ: СБУ, 2012. 284 с.

¹³⁶ Любовець Н. І. Українська мемуарна традиція. Київ: ІРНІС, 2020. С. 274-279.

¹³⁷ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова. Харків: Рарітети України, 2016. 248 с.

наслідок соціальних трансформацій - зміна споживчого сектору. Перерозподіл ресурсів у бік важкої промисловості спричинив скорочення виробництва товарів народного споживання¹³⁸. Індекс легких товарів відставав на 20-30 %, що створювало дефіцит¹³⁹. Важливу роль відігравала молодь. Залучення до ФЗН і комсомольських гуртків формувало кадровий резерв, але водночас - ідеологічну залежність від держави. Саме через молодь держава закріплювала механізми соціального відтворення системи. Комсомольські організації, вечірні технічні школи та гуртки виховували не лише майбутніх інженерів, а й майбутніх ідеологічних лідерів. Молоді робітники були не просто об'єктом виховання, а й інструментом пропаганди - взірцем "нового покоління соціалістичного будівника". У цьому контексті трудова етика ставала моральною категорією, а праця - формою лояльності до держави. Отже, соціальні зміни індустріальної доби мали подвійний характер - вони підносили людину як учасника великого проєкту, але водночас знеособлювали її в масовій машині виробництва. Харківські робітники переживали ці трансформації на межі ентузіазму і втоми, віри і страху. Ця амбівалентність є ключем до розуміння радянської модерності як явища, в якому прогрес не віддільний від втрат, а колективне благо - від особистої жертви.

Підсумовуючи, соціальна трансформація робітничого середовища Харківщини 1930-х рр. була складним і суперечливим процесом. Вона заклала основи індустріального розвитку, але ціною гуманітарних втрат, репресій, нерівності та деградації побуту¹⁴⁰. Одним із найпоказовіших прикладів соціальних процесів індустріалізації Харківщини є Харківський тракторний завод (ХТЗ) - головний промисловий осередок регіону, збудований у 1930-1931 рр. за участі американських інженерів фірми

¹³⁸ Народне господарство УСРР. Т. 3. 1937. 240 с.

¹³⁹ Промышленность СССР: Стат. справочник. Москва: Госплан СССР, 1936. С. 94-97

¹⁴⁰ Кульчицький С. Індустріалізація в УРСР. Київ: Наукова думка, 1990. С.228;

“Albert Kahn Inc.”¹⁴¹. Паралельно з будівництвом заводу створювався житловий район “Новий Харків” - експериментальний простір соціалістичного типу з централізованим обслуговуванням. Уже у 1932 р. тут проживало 25 тис. осіб, серед яких понад 14 тис. робітників.

Побут і дисципліна на ХТЗ відзначалися високою регламентацією. Робочий день - 8-10 годин, постійні “перевиконання планів”, масовий стахановський рух. Передовики отримували подвійні пайки, а більшість робітників жила на межі мінімуму¹⁴². Житлові умови у “Новому Харкові” залишалися складними: у гуртожитках по 10-12 осіб у кімнаті, відсутність водогону, нерегулярне харчування. Іноземні спостерігачі відзначали поєднання бідності й ентузіазму¹⁴³.

У 1933-1935 рр. тут діяло шість дитсадків, чотири школи, два кінотеатри й “Палац культури тракторобудівників”¹⁴⁴. Проте соціальна стратифікація була очевидною: інженери й партійці - у кращих будинках, робітники - у бараках. Проблеми санітарії та медицини: спалахи захворювань у 1935-1936 рр., брак лікарів і медикаментів. Жінки становили 28 % персоналу ХТЗ, а в окремих цехах до 40 %, проте соціальна інфраструктура не встигала за потребами¹⁴⁵. Репресії 1936-1938 рр. зачепили технічний персонал ХТЗ: понад 80 арештів за “шкідництво” та “антирадянську діяльність”¹⁴⁶. Попри труднощі, ХТЗ залишався символом радянської індустріальної гордості. Його відвідували делегації з-за кордону, у пресі його називали “фабрикою нового світу”¹⁴⁷. Британський спостерігач Дж. Скотт зауважив: “Індустріальна цивілізація

¹⁴¹ Sutton A. C. *Western Technology and Soviet Economic Development, 1917-1930*. Stanford: Hoover Institution Press, 1968. P. 221-229

¹⁴² Промышленность СССР: Стат. справочник. Москва: Госплан СРСР, 1936. 312 с. С. 94-97

¹⁴³ Лемке Г. «Чудовим та стильним було лише вікно»: повсякдення іноземних робітників у “Новому Харкові” у 1930-ті рр. // *Україна модерна*. 2021. С. 21–38.

¹⁴⁴ Наказ по Харківському тракторному заводу про нормування праці (1931 р.) // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1234. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 14 (18.04.1931–07.10.1931).

¹⁴⁵ Кривуля О. Жінки в індустріалізації УСРР. Київ: КНУ, 2005.. С. 60-62

¹⁴⁶ Документи про репресії серед інженерів 1930-х. Київ: СБУ, 2012. С. 146-148

¹⁴⁷ Вісник індустріалізації. 1936. № 3.с.22.

тут побудована з фанери та гасел. Проте енергія людей, які її творять, справжня”¹⁴⁸.

Приклад соціального життя робітників ХТЗ та району “Новий Харків” допомагає зрозуміти механізми радянської модернізації: поєднання технічного прориву з гуманітарними втратами, дисципліни з психологічним тиском, колективізму з нерівністю¹⁴⁹.

3.3. Результати індустріалізації Харківщини

Період 1938-1941 рр. став завершальною фазою першого етапу радянської індустріалізації на Харківщині. Саме в ці роки відбувалося підбиття підсумків реалізації п’ятирічних планів, остаточне формування регіону як одного з ключових промислових центрів Радянського Союзу та адаптація господарського комплексу до умов воєнної економіки. Цей етап поєднував високі темпи розвитку промисловості з внутрішніми суперечностями - технологічними, соціальними й політичними¹⁵⁰. Водночас цей період позначився відчуттям досягнення певного рубежу - суспільство, втомлене від попередніх хвиль мобілізації, входило в нову фазу очікування результатів. Індустріалізація більше не сприймалася як експеримент, а як повсякденна реальність, що визначала темп життя, побут і навіть мову тогочасної культури. Для багатьох харків’ян фабричний гудок став символом часу - ритмом нової епохи, у якій праця перетворювалася на форму державного патріотизму.

Результати індустріалізації Харківщини виявилися комплексними та довгостроковими. За підрахунками "Радянської промисловості в 1926-1941 рр.", у 1937 р. Харків забезпечував близько 18 % усієї машинобудівної

¹⁴⁸ Scott J. Behind the Urals. London: Routledge, 1942. P. 51-54

¹⁴⁹ Кравченко В. В. Харків/Харків: Прикордонна столиця. Київ: КНУ, 2022. С. 188-195

¹⁵⁰ Кульчицький С. Індустріалізація в УРСР. Київ: Наукова думка, 1990. С. 187-190.

продукції УСРР та понад 22 % виробництва електротехнічного обладнання. Продуктивність праці у промисловості регіону у 1936-1937 рр. зросла на 34 %, що було одним з найвищих показників у республіці. На завершення другої п'ятирічки Харків став одним із трьох головних центрів важкої індустрії СРСР, поступаючись лише Москві та Ленінграду¹⁵¹.

Узагальнюючі показники економічного зростання подає третій том фундаментальної праці “Історія народного господарства Української РСР”. Автори підкреслюють, що капіталовкладення у важку промисловість Харківського економічного району протягом перших п'ятирічок складала одну з найвагоміших часток у республіканському бюджеті. Саме в цей період відбулася докорінна зміна галузевої структури регіону: питома вага машинобудування та металообробки дозволила Харкову стати базою для технічного переозброєння всієї республіки¹⁵².

До 1938 р. Харківська область мала розгалужену структуру важкої, машинобудівної та оборонної промисловості. Основу промислового потенціалу складала Харківський тракторний завод, завод ім. Малишева, Турбогенераторний завод, завод "Електроважмаш", верстатобудівний завод ім. Орджонікідзе та численні допоміжні підприємства¹⁵³. Сумарний обсяг промислового виробництва області у 1940 р. перевищував рівень 1928 р. у 7,4 раза, а продукція машинобудування - у понад 15 разів¹⁵⁴. Це зростання створювало ефект видимого успіху, який активно експлуатувався радянською пропагандою. Промислові досягнення Харкова ставали аргументом у міжнародних дискусіях про “ефективність соціалістичної

¹⁵¹ Советская промышленность в 1926-1941 гг.: статистический сборник документов. Москва: ЦСУ СССР, 1939. С.179.

¹⁵² Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Т. 3: Соціалістична економіка. Становлення (1917-1937) / Гол. ред. кол. І. І. Лукінов. - К.: Наук. думка, 1987. С. 232-240

¹⁵³ План виробництва Харківського турбогенераторного заводу за 1932 р. //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1682. Оп. 13. Спр. 1459. (10.01.1932–22.12.1932) Арк. 4

¹⁵⁴ Статистический ежегодник Украины: Промышленность 1920-1941. Киев: Госстат, 1945. С. 312-315.

економіки”. На численних виставках та конференціях радянські представники демонстрували зразки харківських тракторів, турбін і генераторів, підкреслюючи “перемогу робітничого класу над відсталістю”. Усе це формувало ідеологічну ауру навколо індустріального розвитку, надаючи йому майже міфологічного змісту. У цей період Харків остаточно закріпив за собою статус “вітрини індустріальної України”. Місцеві газети регулярно публікували репортажі про нові цехи, продуктивність праці, ударників виробництва. У партійних документах місто називали “кузнею кадрів соціалістичного машинобудування”. За фасадом офіційних звітів ховалася складна реальність - боротьба за ресурси, дефіцит матеріалів, перебої з електроенергією, однак система функціонувала завдяки високому рівню централізованого контролю та ентузіазму трудових колективів.

Проте кількісні показники не відображають усього спектра змін. Індустріалізація Харківщини досягла якісно нового рівня, який проявився в зростанні технічної оснащеності виробництва. У 1939 р. частка механізованих операцій у машинобудівних цехах сягнула 68 %, тоді як у 1932 р. вона не перевищувала 25 %. Середнє навантаження на одного верстатника знизилося майже удвічі, що свідчить про модернізацію технологічних процесів¹⁵⁵. Зростання технічної культури виробництва було тісно пов’язане з розвитком системи технічної освіти: у 1940 р. у Харкові діяло 8 технікумів і 3 індустріальні інститути, які готували кадри для підприємств області. Зростання продуктивності супроводжувалося зміною виробничої культури. Якщо на початку десятиліття робітник часто сприймав техніку як “ворога”, то наприкінці 1930-х - як продовження власної праці. Машина ставала символом соціального статусу, майстерність - показником моральної вартості. Це було своєрідне “освоєння технічного світу”, у межах якого народжувався новий тип

¹⁵⁵ Анненкова Н. Верстатобудування УСРР. Київ: НАН України, 2020. С. 103-106.

радянського інженера - поєднання дисципліни, освіченості та ідеологічної вірності.

Особливе значення мало переорієнтування частини промисловості на військове виробництво. Завод ім. Малишева з 1938 р. розпочав випуск перших зразків танків БТ-7М та комплектуючих до танка Т-34, який розроблявся у КБ під керівництвом М. Морозова¹⁵⁶. Виробничі площі підприємства збільшилися на 40 %, зросла чисельність персоналу, особливо серед висококваліфікованих токарів і механіків. У 1940 р. завод виготовив понад 1500 танкових корпусів та 800 дизельних двигунів В-2, що стало суттєвим внеском у формування обороноздатності СРСР¹⁵⁷. Важливо, що процес мілітаризації промисловості відбувався поступово, але послідовно. Уже в середині 1939 р. харківські інженери працювали над низкою експериментальних зразків бронетехніки та силових установок для майбутніх військових машин. Завод ім. Малишева став не лише виробничим центром, а й лабораторією інженерної думки. Це створювало відчуття причетності до великої державної місії - підготовки до “випробування війною”, яке сприймалося як історична неминучість.

Трансформації у промисловості позначилися й на міському середовищі. У 1939 р. Харків мав понад 900 тис. жителів і залишався другим за величиною містом в УРСР після Києва¹⁵⁸. Міграційний приріст був зумовлений як притоком робітників із села, так і евакуацією спеціалістів із західних регіонів. Водночас умови життя залишалися складними: дефіцит житла, нестача продовольства та проблеми комунального обслуговування створювали соціальне напруження¹⁵⁹. Зміни в міському просторі були помітні неозброєним оком. Нові райони,

¹⁵⁶ Документи про будівництво ХТЗ: 3 фонду 4669 ЦДАВОУ. Київ: Держархів, 2010. С. 112-115.

¹⁵⁷ Промышленность СССР: Стат. справочник. Москва: Госплан СССР, 1939. С. 128-130.

¹⁵⁸ Всесоюзная перепись населения 1939 г. Москва: ЦСУ СССР, 1940. С. 245-247.

¹⁵⁹ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років. Харків: Рарітети України, 2016. С. 158-160.

промислові передмістя, транспортні магістралі - усе це створювало образ “нового Харкова”, де простір підкорявся логіці виробництва. Місто ставало своєрідною мозаїкою заводів, гуртожитків, клубів, робітничих їдалень і парадних площ. У цій мозаїці люди відчували водночас гордість і втому, а атмосфера “вічного руху вперед” часто приховувала буденну боротьбу за виживання.

Державна політика у сфері соціального забезпечення намагалася компенсувати ці труднощі. У 1938-1940 рр. створено нову систему лікарняних кас і робітничих поліклінік. Водночас посилювався контроль над поведінкою робітників: запровадження трудових книжок, кримінальна відповідальність за прогули, мобілізація на “важливі будови” перетворили трудові відносини на майже військові¹⁶⁰. Кульмінацією цього процесу став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного відходу робітників”, який фактично прикріплював працівників до підприємств під загрозою кримінального переслідування¹⁶¹. Подібні заходи створювали подвійний ефект: із одного боку, вони посилювали дисципліну та збільшували тривалість робочого часу, з іншого - породжували страх і недовіру. Робітник ставав частиною великої системи, де будь-яке порушення могло трактуватися як саботаж. У результаті зникала спонтанність і ініціатива, але натомість утверджувався “ритуал праці”, що вимірювався не лише нормами виробітку, а й лояльністю до держави.

Попри централізацію, спостерігалася поступова раціоналізація виробництва. Запровадження планово-збутових відділів, технічних норм часу та бюро стандартизації сприяли зростанню продуктивності праці. У

¹⁶⁰ Олійник О. І. Політичне керівництво УРСР. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 222-225.

¹⁶¹ Історія Української РСР.Т.6.Київ, 1971.С.261.

1940 р. продуктивність у промисловості Харківської області перевищувала середньосоюзню на 12 %, а енергоозброєність праці - на 18 %¹⁶². Цей приріст ефективності став своєрідним підтвердженням зрілості індустріальної системи Харківщини. Проте він не усував головної суперечності радянської моделі - розриву між технічним прогресом і якістю життя. Робітник міг керувати складним верстатом, але залишатися без елементарних побутових зручностей. Такий контраст був типовим для епохи: держава інвестувала у машини, але не в людину, розглядаючи соціальний комфорт як другорядну категорію. Надмірна концентрація ресурсів у важкій промисловості призвела до занепаду легкої індустрії та сервісного сектору. Харків відчував дефіцит товарів повсякденного вжитку, одягу, мила, паперу. Ця структурна диспропорція створила “індустріальний парадокс”: високий рівень технічного розвитку при низькій якості життя населення.

Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа (1939) і приєднання Західної України частина промислових потужностей з нових територій була інтегрована у виробничі ланцюги Харківщини, що посилювало її значення як логістичного центру та бази комплектуючих для танкової і тракторної галузей¹⁶³. Інтеграція нових підприємств і кадрів сприяла не лише економічному, а й культурному збагаченню регіону. Разом із фахівцями із західних земель до Харкова прибували нові технічні традиції, стилі роботи, навіть архітектурні рішення. Це створювало своєрідний культурний синтез, у якому східноукраїнський індустріалізм поєднувався із західноєвропейськими підходами до виробництва.

Водночас індустріалізація мала вагомі культурні наслідки. Поширення технічної освіти, піднесення престижу інженерних професій і

¹⁶² Народне господарство УСРР: Статистичний збірник. Т. 3. Харків: Держплан УСРР, 1937. С. 278-280.

¹⁶³ Інтеграція України у народногосподарський комплекс СРСР. ЕКМАIR, 2018. С. 6-9.

робітничої праці сприяло формуванню нової соціальної ідентичності¹⁶⁴. Напередодні війни Харків залишався одним із найбільш індустріалізованих регіонів України. У 1941 р. на його території діяло понад 250 великих підприємств, які давали 13 % промислової продукції УРСР¹⁶⁵. Проте цей економічний підйом був перерваний початком німецько-радянської війни. Вже в липні 1941 р. розпочалася евакуація промисловості на Урал та в Сибір. Цей культурний процес не обмежувався професійним зростанням. Індустріальна культура проникала у побут, мову, мистецтво - формувалася особлива естетика машинного світу. Плакати, кінофільми, заводські виставки оспівували людину техніки, перетворюючи виробничу буденність на героїчний сюжет. Таким чином, індустріалізація ставала не лише економічним, а й символічним проєктом - спробою створити новий тип культури, побудований на ритмах праці й технічному оптимізмі.

Індустріалізація Харківщини до 1941 р. завершила свій основний цикл, перетворивши регіон із аграрно-промислового на потужний індустріальний центр. Її результати були подвійними: безпрецедентне зростання виробничого потенціалу поєднувалося із загостренням соціальної нерівності та тотальним контролем держави над суспільством¹⁶⁶.

Підсумовуючи, можна ствердити, що індустріалізація Харківщини 1928-1941 рр. стала не лише економічним явищем, а й масштабним соціальним експериментом, який визначив подальшу долю регіону. Її результати створили матеріальну базу для післявоєнної відбудови й сформували економічний фундамент індустріальної епохи України¹⁶⁷. До

¹⁶⁴ Клименко О. Конструювання пам'яті "нової людини" в УРСР. Київ: КНУ, 2018. С. 134-136.

¹⁶⁵ Народне господарство УРСР 1938-1941. Стат. зб. Київ: Держплан УРСР, 1941. С. 122-124.

¹⁶⁶ Фіцпатрік С. Сталінські селяни: Соціальна історія Радянської Росії 1930-х. Київ: Критика, 2001. С. 297-301.

¹⁶⁷ Gregory P. R. The Political Economy of Stalinism. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 165-168.

1941 р. Харків перетворився на регіон, який уособлював подвійність радянського модернізаційного шляху. Тут співіснували грандіозні досягнення індустрії та відчуття постійного напруження - економічного, соціального, психологічного. З одного боку, це був простір технічного прогресу, з іншого - простір тотального контролю та репресій, де навіть успіх мав ідеологічне забарвлення. Саме тому досвід Харківщини цього періоду є цінним для розуміння не лише історії економіки, а й історії людини в умовах радянського модернізаційного тиску.

Висновки

Індустріалізація Харківщини у другій половині 1920-х - 1941 рр. була одним із ключових етапів радянської модернізації, що суперечливо поєднала в собі економічний прорив і масштабну соціальну трансформацію. Дослідження довело, що цей процес мав дуже суперечливий, багатовимірний характер, у якому високі темпи розвитку поєднувалися з широкомасштабним державним терором, репресивно-примусовими методами управління, політичним контролем і глибокими гуманітарними втратами.

Індустріалізація Харківщини розгорталася в контексті загальносоюзного курсу, проголошеного наприкінці 1925 р., і стала складовою всеохоплюючої політики перетворення аграрної країни на індустріальну. Харків в цей час відіграв особливу роль як політико-адміністративний, науковий і промисловий центр. Саме тут формувалися управлінські моделі, що згодом поширювалися на всю республіку.

Дослідження показало, що економічні передумови індустріалізації були закладені ще до середини 1920-х рр. Відбудова господарства після руйнувань громадянської війни, зростання ролі державного сектора, відновлення транспортної та енергетичної інфраструктури створили підґрунтя для подальшого "модернізаційного стрибка". Наприкінці десятиліття Харківщина вже мала розвинену машинобудівну базу, науково-технічний потенціал і кадровий резерв, що визначило її як один із пріоритетних регіонів радянських інвестицій.

Перехід до політики форсованої індустріалізації супроводжувався радикальною зміною економічної структури. У 1930-х рр. регіон став осередком важкої промисловості, машинобудування, енергетики й

транспортного комплексу. Такі підприємства, як Харківський тракторний завод, завод ім. Малишева, Турбогенераторний завод та інші, не лише забезпечували потреби народного господарства, а й перетворилися на символи нової епохи - “фабрики майбутнього”, покликані втілити ідеали "соціалістичного" прогресу. Зросли масштаби виробництва, підвищилася енергоозброєність праці, сформувалися нові виробничі зв'язки між галузями.

Разом із тим, індустріалізація мала не лише економічний, а й глибокий соціальний вимір. Вона докорінно змінила соціальну структуру Харківщини: сотні тисяч селян внаслідок насильницької колективізації прийшли в міста, стали робітниками, різко зросли темпи урбанізації, виникла нова система соціальних відносин, заснована на колективній праці та компартійно-державному контролі. Формування робітничого класу відбувалося в умовах жорсткої дисципліни, гострого дефіциту житла, продовольства й соціальних послуг, що створювало атмосферу постійної напруги. Попри це, серед трудящих укорінювався культ праці, ентузіазму й “ударництва”, який ставав моральним компенсатором матеріальних нестатків.

Зміни торкнулися і "гендерної структури" промисловості - збільшення жіночої зайнятості, зростання ролі освіти та технічної підготовки сприяли емансипації, але водночас накладали подвійне навантаження на жінок. У культурному вимірі індустріалізація породила нові форми колективного життя: клуби, гуртожитки, робітничі поселення типу “Нового Харкова”, які перетворювалися на простір соціалістичного виховання та контролю.

Період 1933-1937 рр. став апогеєм радянського індустріального експерименту. Саме тоді Харківщина досягла рекордних показників

зростання виробництва, сформувала власний технічний корпус і закріпила статус одного з головних промислових регіонів СРСР. Однак цей успіх мав високу соціальну ціну: централізація управління, мобілізаційна економіка, гострий дефіцит товарів і житла, а перманентні хвилі політичних репресій, особливо Великого терору 1937-1938рр., призвели до деструкції соціальних зв'язків, втрати (внаслідок знищення) значної частини технічної (і не лише) інтелігенції, різкого падіння темпів економічного зростання.

Наприкінці 1930-х рр. індустріалізація перейшла у фазу воєнно-економічної мобілізації. В країні було створено потужну економіку мобілізаційного типу. Харків став одним із головних виробників оборонної техніки СРСР - на заводі ім. Малишева почалося серійне виготовлення танкових двигунів В-2 та деталей для танків Т-34. У передвоєнні роки регіон демонстрував найвищу концентрацію машинобудівних підприємств в Україні, що зумовило його стратегічне значення в роки війни. Водночас у соціальному житті залишалися невирішеними проблеми побуту, продовольства й санітарії, що створювало розрив між економічними досягненнями та рівнем життя населення.

У результаті індустріалізація Харківщини стала процесом подвійного характеру: вона забезпечила технічну та економічну модернізацію регіону, але водночас закріпила модель адміністративно-командної економіки, де ініціатива підпорядковувалася плану, а людина - державі. У цьому полягає її головний історичний парадокс: індустріальне зростання було досягнуто не завдяки свободі економічних агентів, а через тотальний примус і централізований контроль.

Попри свою суперечливість, результати індустріалізації Харківщини стали фундаментом для подальшої еволюції промисловості України. Саме створена у 1930-х рр. виробнича база забезпечила можливість швидкої відбудови після Другої світової війни, а технічний і кадровий потенціал сформував основу повоєнного економічного відновлення.

Разом із тим дослідження показало, що індустріалізація на Харківщині не була лінійним або однорідним процесом. Її розвиток визначали суперечності між економічними потребами та політичними і ідеологічними пріоритетами, між реальними можливостями підприємств та директивними темпами, встановленими компартійними органами. Аналіз нормативних документів ЦК ВКП(б) і РНК УСРР засвідчив, що регіональні управлінські рішення часто коригувалися під впливом зовнішнього тиску, що призводило до хронічних диспропорцій у забезпеченні ресурсами. У соціальному вимірі індустріалізація сприяла мобільності населення, водночас посилюючи дисциплінарні практики, що особливо проявилось після запровадження паспортної системи та посилення контролю над робітниками в другій половині 1930-х рр.

Підсумовуючи, можна ствердити, що досвід індустріалізації Харківщини є багато в чому показовим для розуміння складних механізмів радянського типу модернізації. Звернення до історії індустріалізації сьогодні дає змогу по-новому осмислити місце і роль України в загальноєвропейському модернізаційному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вісник індустріалізації. Харків, 1929–1931.
2. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Москва: Росстат, 2005. 412 с
3. Воспоминания рабочих Харьковского тракторного завода (1931–1941). Харьков: Прапор, 1967. 208 с.
4. Гринько Г. Ф. Нова економічна політика в УСРР. Харків: Держвидав, 1925. 128 с.
5. Документы ДЦЗД НАФ: Материалы о промышленности 1920–1941 гг. Киев: Госархив, 2017. 340 с.
6. Завод на острие времени: свидетельства ветеранов. Харьков: Советская Украина, 1940. 188 с.
7. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. Харків: ДВУ, 1928–1934.
8. Звіт ВРНГ УСРР про стан машинобудівної промисловості за 1927 р. //Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО)України. Ф. 34. Оп. 11. Спр. 152. (12.01.1927–28.12.1927). 64 арк.
9. Звіт про виконання ремонтних робіт на заводі ім. Малишева (1935 р.) //Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-856. Оп. 2. Спр. 211. (05.02.1935–14.12.1935). 33 арк.
10. Индустриализация Советской Украины: документы и материалы. Киев: Наукова думка, 1970. 484 с.
11. Індустріальний Харків: документи і матеріали. Харків: Держархів Харківської області, 2019. 256 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область. Київ: УРЕ, 1967. 664 с.
13. Кодекс законів про працю УСРР (ред. 1927 р.). Харків: Юридичне видавництво, 1927. 88 с.
14. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4 (1927–1931). Київ: Політвидав України, 1985. 582 с.
15. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 5 (1931–1941). Київ: Політвидав України, 1985. 620 с.

16. Косіор С. В. Промова на Всесоюзній нараді ударників промисловості. Харків: ДВУ, 1933. 32 с.
17. Листування РНК УСРР із Наркомважпромом щодо постачання обладнання (1929 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 2. Оп. 5. Спр. 203. (14.03.1929–30.12.1929). 78 арк.
18. Мемуари директора заводу ім. Малышева. Харків: [б.в.], 1995. 180 с.
19. Наказ по Харківському тракторному заводу про нормування праці (1931 р.) // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1234. Оп. 1. Спр. 98. (18.04.1931–07.10.1931). 25 арк.
20. План виробництва Харківського турбогенераторного заводу за 1932 р. // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1682. Оп. 13. Спр. 1459. (10.01.1932–22.12.1932). 56 арк.
21. Повсякдення робітників УСРР (1920–1930-ті). Львів: ЛНУ, 2016. 320 с.
22. Постановление СНК СССР "О мероприятиях по укреплению трудовой дисциплины". Москва, 1932. 8 с.
23. Постанова ЦВК та РНК УСРР "Про індустріалізацію народного господарства УРСР". Харків, 1929. 15 с.
24. Пролетарий Харьковщины. Харьков, 1928–1932.
25. Промышленность Украинской ССР: документы и материалы (1917–1941). Киев: Политиздат УССР, 1976. 412 с.
26. Промышленность УССР 1928–1932: Статистический сборник. Харьков: НКТП УССР, 1933. 260 с.
27. Промисловий сектор УСРР 1929–1939: статистичний збірник. Київ: ІУ, 2018. 244 с.
28. Протокол засідання президії ВРНГ УСРР щодо фінансування індустріальних об'єктів Харківщини (1930 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 34. Оп. 15. Спр. 47. (03.02.1930–19.11.1930). 42 арк.
29. Рабочий класс Украины (1917–1941): документы и материалы. Киев: Наукова думка, 1984. 420 с.
30. Развитие промышленности СССР 1933–1937. Москва: ЦСУ СССР, 1938. 310 с.
31. Ряппо Я. П. Освіта в УСРР. Харків: Держвидав, 1925. 140 с.

32. Советская промышленность. Киев, 1938–1941.
33. Советская промышленность 1926–1941 гг.: статистический сборник. Москва: ЦСУ СССР, 1939. 350 с.
34. Социалистический город Харьков. Харьков: Мистецтво, 1935. 112 с.
35. Статистический ежегодник Украины. Промышленность 1920–1941. Киев: Госстат, 1945. 380 с.
36. Україна індустріальна. Київ: ІУ НАНУ, 2020. 360 с.
37. Харківський робочий. Харків, 1933–1935.
38. Харків у 1920–1930-х роках. Харків: ХНУ, 2018. 220 с.
39. Харьков индустриальный. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1976. 187с.
40. Харківщина за 50 років (1917–1967). Харків: Прапор, 1967. 280 с.
41. Анненкова Н. Г. Становлення науково-технічного потенціалу верстатобудування УСРР–УРСР (1918–1941 рр.). Київ: НААН, 2020. 410 с.
42. Баранов В. М. Іноземні фахівці на підприємствах України у 1920–1930-х роках. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. 214 с.
43. Безкоровайний О. Індустріалізація Півдня України. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 168 с.
44. Борисенко В. Й. Репресії в Україні у 1930-х роках: соціально-демографічні аспекти. Київ: Парламентське видавництво, 2007. 240 с.
45. Бровко Д. Освіта в УСРР. Луганськ: ЛНУ, 2018. 156 с.
46. Гетті Дж. А. Кордони терору. Київ: Основи, 2002. 320 с.
47. Гнатюк В. В. Енергетичне забезпечення індустріалізації. Київ: Техніка, 2015. 180 с.
48. Горшков В. П. Політична історія УРСР. Київ: Либідь, 1992. 210 с.
49. Даниленко В. Аграрний розвиток України 1920-х. Тернопіль: ЗУНУ, 2018. 176 с.
50. Даниленко В. Історія УРСР у 1920–1930-х. Київ: Либідь, 2000. 280 с.
51. Девіс Р. В. Радянська економіка у роки першої п'ятирічки. Київ: Наукова думка, 2010. 340 с.

- 52.Енциклопедія Харківщини/ Посохов С.І та ін. Харків: Раритети України, 2014. 412 с.
- 53.Задорожний В. І. Соціально-побутові умови робітників індустріальних центрів України у 1920–1930-х роках. Львів: ЛНУ, 2003.190 с.
- 54.Зелінський О. Індустріалізація Західної України.Львів: ЛНУ, 2016. 150с.
- 55.Ігнатенко П. Г. Соціально-економічний розвиток УРСР в роки перших п'ятирічок. Київ: Вища школа, 1974. 368 с.
- 56.Індустріальний розвиток України // Економічна історія України. Київ: ПУ, 2011. С. 240–280.
- 57.Інтеграція України у народногосподарський комплекс СРСР. Київ: НАУКМА, 2010. С. 112–145.
- 58.Історія міста Харкова ХХ століття/Ярмиш О., Бакіров В.С., Посохов С.І. Харків: Фоліо, 2005. 689 с.
- 59.Історія народного господарства УРСР. Т.3. Київ: Наукова думка, 1987. 440 с.
- 60.Історія Української РСР у 8 т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 8. 544 с.
- 61.Клименко О. Конструювання пам'яті "нової людини". Київ: КНУ, 2018. 160 с.
- 62.Козицький М. Ю. Історія України в 1930-х. Київ: Либідь,1992. 200 с.
- 63.Кондуфор Ю. Ю. Робітничий клас України в період відбудови та індустріалізації (1921–1937). Київ: АН УРСР, 1961. 364 с.
- 64.Кравченко В. В. Харків: Простір радянської модерності.Київ: Критика, 2021. 320 с.
- 65.Кульчицький С. Індустріалізація в УРСР. Київ: Наукова думка, 1990. 250 с.
- 66.Кульчицький С. В. Червоний виклик. Ч. 2. Київ: КМА.618 с.
- 67.Левін К. Радянська (де)урбанізація Харкова. 2023.354с.
- 68.Лемке Г. “Чудовим та стильним було лише вікно”: повсякдення іноземних робітників у “Новому Харкові” у 1930-ті рр. // Україна модерна. 2021. С. 21–38.
- 69.Любавський Р. Г. "Повсякдення іноземних робітників у “Новому

- Харкові” у 1930-ті роки” // Україна модерна. 2021
70. Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харкова у 1920–1930-х роках. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.
 71. Маньковська Р. Репресії серед музейних працівників 1930-х. Київ: Музей, 2016. 140 с.
 72. Олійник О. І. Політичне керівництво УРСР. Київ: ПУ, 2014. 230 с.
 73. Позняк О. М. Харківський тракторний завод: історія становлення та розвитку (1930–1941). Харків: Прапор, 1985. 176 с.
 74. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Дух і Літера, 2014. 504 с.
 75. Телев’як П. Історія України в радянському періоді. Вінниця: ВДПУ, 2020. 190 с.
 76. Ткаченко О. М. Трудові резерви та система профосвіти. Дніпро: ДНУ, 2016. 150 с.
 77. Черкашина О. В. Промисловий сектор економіки Української СРР у 1920–1930-х роках. Суми: СумДПУ, 2020. 140 с.
 78. Шаповал Ю. І. Торкнутись історії. Київ: Парламентське вид-во, 2017. 360 с.
 79. Шевченко В. І. Архітектура та містобудування Харкова 1920–1930-х років. Харків: ХАБК, 2014. 180 с.
 80. Юдін О. В. "Інженери" репресій. Київ, 2005. С. 45–60.
 81. Якубовський В. А. Формування індустріальної культури в Україні (1920–1930-ті роки). Одеса: ОНУ, 2019. 170 с.
 82. Carr E. H. A History of Soviet Russia. London: Macmillan, 1982. 650 p.
 83. Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. 166 p.
 84. Fitzpatrick S. Stalin's Peasants. Oxford: OUP, 1994. 386 p.
 85. Fitzpatrick S. The Soviet Union in the Twenty-First Century. 2007. P. 455–463.
 86. Gregory P. R. The Political Economy of Stalinism. Cambridge: CUP, 2004. 320 p.
 87. Kotkin S. Magnetic Mountain. Berkeley: UC Press, 1995. 639 p.
 88. Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas. Cambridge: CUP, 1998. 358 p.
 89. Liber G. O. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity

Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 289 p.

90. Nove A. An Economic History of the USSR. London: Penguin, 1969. 416 p.
91. Parsons T. The System of Modern Societies. New York: Prentice-Hall, 1971. 152 p.
92. Sutton A. C. Western Technology and Soviet Economic Development (1917–1930). Stanford: Hoover Institution Press, 1968. 418 p.

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному аналізу процесу індустріалізації Харківщини як складової радянської модернізації у другій половині 1920-х – 1941 роках. У дослідженні розкрито політичні та економічні передумови форсованого промислового розвитку, а також загальну динаміку розбудови важкої індустрії в регіоні. Окрему увагу зосереджено на соціальних наслідках цих процесів: урбанізації, трансформації соціальної структури, змінах у робітничому середовищі та впливі репресивної політики на кадровий потенціал. Зроблено висновок, що перетворення регіону на потужний промисловий центр відбувалося ціною значних диспропорцій та активного використання репресивно-примусових методів мобілізації ресурсів.

Ключові слова: індустріалізація, Харківщина, модернізація, урбанізація, соціальні трансформації, репресії, промисловість, соціальна структура.

ABSTRACT

The thesis is devoted to a comprehensive analysis of the industrialization process in the Kharkiv region as a component of Soviet modernization in the second half of the 1920s – 1941. The study reveals the political and economic prerequisites for forced industrial development, as well as the general dynamics of heavy industry expansion in the region. Particular attention is focused on the social consequences of these processes: urbanization, changes in the working-class environment, and the impact of repressive policies on personnel potential. It is concluded that the transformation of the region into a powerful industrial center was achieved at the cost of significant disparities and the use of coercive methods of resource mobilization.

Keywords: industrialization, Kharkiv region, Soviet modernization, urbanization, social transformations, repressions, heavy industry.